

Moğolistandaki Türkçe kitabeler

Vilhelm Thomsen

Mütercim'in İfadesi

Burada tercümesini arzettiğimiz ilmî makale birçok sebeplerle daha geniş bir okuyucular zümresine tanıtılmaya lâyıktır .

Çünkü bu mütevazı şekilleriyle kitabelerin okuması ve tefsiri için sarfedilmiş olan otuz senelik mesai mahsulünü icmal ettiği gibi bunlara hatıra gelen bütün mesaiyle en mükemmel bir methal teşkil eden üç adet mukaddimeyi de havidir . Onun için bu o kadar etraflı ve müsmir bir mahiyet alan Orta Asya tetkikatının dairesi gittikçe genişliyen meraklıları nezdinde şüphesiz büyük bir hüsnü kabule mazhar olacaktır . Bunun aynı zamanda asrî Türkiyenin tarih ve filolojiyle alâkadar zümrelerince de tanınmasını gönül ister, zira kitabeler tarihen haiz oldukları ehemmiyetin fevkinde Türk devletlerinin tessüs ve teceddütleri tarihinde daima payidar kalmış olan siyasî fikir ve icra hususundaki insiyaki selâbetin yegâne delilini göstermektedir .

Türkiyat ilmi ise bilhassa Tonyükük kitabesinin yeni hal ve kıratından dolayı minnettar kalıyor . Bu tercüme ekseriyeti itibarıyla müellifin 1916 da intişar eden "Turçica,, unvanlı eserinde münderiç yeni neticelere müstenittir .

Bu tercüme türkçe aşlı daima karşılaştırılmak suretiyle yapılmıştır . Tercümeğe müsaade ettikleri için profesör Thomsen cenaplarına ve nasirine hürmetkâr teşekkürlerimi arzederim . Profesör Thomsen cenapları alamanca müsveddeyi gözden geçirmek lütfunda bulundular ve tercümenin birçok yerlerini bugünkü telâkkilerine göre tadil ettiler . Dani-markça aslında geniş amme için sadeleştirilmiş ve farik işaretlerden arı bırakılmış olan nakil tarzı yerine yeniden ilmî uakıl tarzı ikame edil-

miştir. Bundan yalnız Alman ammesince şekilleri yerleşmiş bazı kelimeler ve isimler müstesna tutulmuştur. Tarafımdan ilâve edilen mü-lâhazalar [ ] işaretiyle gösterilmiştir. Kullandığım terhimat berveçhi atidir :

Afh(III). Samlede Afhandlinger, III, Kopenhagen, 1922

DIOI. Déchifrenente des inscriptions de l'Orkhon et de L'Iénisséi, Notice préliminaire (Bull. Acad. Roy... Danemark 1893)

IOD. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées (Mém. Soc. Fi-ougr. V, Helsingfors, 1896)

TC. Turcica (Mém. Sec.Fi-ougr. xxxn. Helsingfors 1916)

PH. DE SCHAEFFER

Methal

En eski zamanlardan beri Türk namı altında toptan zikrettiğimiz büyük kavm orta Asyanın geniş sahalarına yayılmış bulunuyordu ve bu pek engin ülke içerisinde birbirleriyle pek hafif ve pek çok değişen rabıtalarla bağlı bir yığın müteferrik kabileler halinde, bilhassa göçebe olarak, yaşıyordu .

(Türkçede "türk,, yahut "türük,, şeklinde olup aslında şüphesiz "güç, kuvvet ,, manasına gelen ve galiba ilk önce kabilelerden birine ve yahut daha ziyade bir hükümdar nesline verilmiş olan) bu Türk isminin muzaf olduğu kavım hakkında ilk defa olarak ancak milâdın 6 ncı asrı ortalarında haber alabiliyoruz. O zamanlar bunlar, eski ve zengin eserleri orta Asya kadim tarihinin bilinmesi için emsalsiz derecede ehemmiyeti haiz olan Çinlilerin Jou - Jan dedikleri yahut sonraları Juah - Juan dedikleri ve ihtimale göre Bizans müelliflerinden "Teofilâk toş Simokatta,, nın kitabında Avarlar (ki Avrupadaki "sahte Avarlar,, a mukabil " halis Avar,, lardır) namını alan o zamanın kudretli bir kavminin hakimiyeti altında bulunuyorlardı .

546 da Juan - Juanlar Çinlilerin T'ie - le tesmiye ettikleri büyük bir şimal Türk kabileleri müttehidesi tarafından hücumla maruz kaldılar . Bu T'ie - le kabilelerinin taarruzunu reisleri " T'u - men ,, kumandasında defedenler Türklerdi . Bu muvaffakiyet neş'esiyle Türkler bu defa Juan - Jüanlar aleyhine döndüler, 552 de bunları mağlûp ettiler, T'u-men (galiba kitabelerin "Bumm,, dediği zat, bakınız : Tc.

S. 17 ve müteakıp) bu suretle Türk devletini kurarak İi kağan (türkçe El kagan [1] biraz aşağıya bakınız) unvanını almıştır . Kendisiyle beraber ve hükmü altında küçük kardeşi Çinlilerce “ Şe - Tie - Mi „ (=türkçe “ İstemi „) bulunuyordu. Bu da bilhassa garp Türklerinin reisi ve hanedanlarının ilk cediti idi (bakınız : Tc. aynı yerde) .

Şark (veya şimal) Türklerinin merkezi ve kağanlarının makarrı o zamanlar , Çin menbalarına göre , Tu-kin (yahut Yü - tü -kiün) dağı olup , bunun nerede olduğu belli değildir . Ancak sonradan U-te-kien (=türkçe Ötüken) denileninin aynı olduğunu farzedebiliriz,ki bu da elyevm şimalî Moğolistanda Orhon nehri mmtakası yakınındaki büyük Hangay sıra dağlarının bir kısmı olsa gerektir .

Garp Türklerinin yeri ise İli vadisiyle etrafındaki havali idi. Bu sonrakiler on kabileye (yahut her biri beş kabileye ayrılmış iki şubeye.) ayrılmıştı , ki bunlardan , hiç olmazsa sonraları Türgiş kabilesi en mühimleri bulunuyordu ; onun için bunlara adet üzere gerek türkçe gerek çince olsun sadece “ On kabile „ veya kelimenin asıl manasına göre “ On oq „ deniliyordu (türkçe On oq bakınız : Tc. 4-17).

T'u-men kağan daha 552 de ölmüş ve yerine sıra ile üç oğlu geçmişti. Çinliler bunlara k'o-lo (+ 553), Mu-han veya Mu-kan (553-572) ve T'o-po (572 - 581) isimlerini veriyorlar. Bunların içinde ve bütün Türk kağanları arasında en meşhuru olan Mu - han (Mu - kan) büyük bir fatih olup hükümdarlığı zamanında Türk Ülkesi bilhassa kendisiyle amcası İstemi yahut Şe-tie-mi (575 sonlarında veya 576 başlarında ölmüştür) lisanlarını bilmediğimiz Eftalit denilen başka bir büyük kavmi mağlûp ettikleri vakit, vüs'at ve itibarının en yüksek derecesine varmıştı. Artık bu zamandan itibaren garpta Soğdiyana üzerinden Ceyhuna (türkçe Yençü Ügüz “inci ırmak „ boyuna) ve bugünkü Semerkand ile Belh arasında olup eski zamanlardan beri meşhur bir geçit olan Demirkapı (türkçe Temir qapığ) ya kadar (ki burada Türkler Acemlerle karşılaşmışlardır.) şarktan da bugünkü Mançoryaya kadar yayılıyordu(Kitabelerdeki qadrgan“dağları belki de bugünkü „Hingan„ dağlarıdır) .

Daha o vakıtlar kağanları daha eski bir sülâleden olan şark Türkleri birinci mevki almışlardı , ve kağanları bütün Türklerin en yüksek reisi sayılıyordu; veyahut öyle sayılmak talep ve iddiasında idi . Fakat hakikatte İstemi bile hemen hemen müstakil bir vaziyet alıyor ve meselâ muhtariyete malik bir kağan sıfatıyla, Bizans imparatorluğuyla,

[1] “ e „ İle gösterilen saitın vasfı hakkında 10D,15 müteakip ve Fi - ougr cemiyeti jurnalı, (1913 - 18) 30 uncu sayısında, S. 1 de Yenisei kitabelerinde “ meghul bir harf ” unvanlı mekaleye bakınız .

ilk önce ipek ticareti dolayısıyla, münasebata girişiyordu . Bu ticaret daha evvel Eftalitler tarafından yapılmakta iken şimdi Türkler bunu kendilerine çekmek istiyorlar , diğer taraftan Rumlar da bu işte İram aradan çıkarmak arzusunda bulunuyorlardı . İstemi 568 de bir elçi hey'eti göndermiş, Rumlar da buna Zemarhos idaresinde bir hey'et izamı suretiyle mukabelede bulunmuşlardır . Bu münasebet ve rabı-talar 576 ve 598 senelerinde tekrár ve tecdit edilmiştir .

Bu hadiseler Menandros Protektor ve Teofilas Simokatta gibi Bizans müelliflerinin kitaplarında çok merak verici , fakat bazı noktalarda yanlış anlaşılmiş bir takım tasvirata meydan vermiştir . Bunlarda görülüyor ki Türkler epeyce yüksek bir medeniyet seviye-sinde bulunuyorlardı . Meselâ Zemarhos bir at tarafından çekilebi-len iki tekerlekli altın taht üzerinde oturmuş bulunan kağan tarafından kabul olunuyor . Çadırın cidarlarına en güzel renklerle bezenmiş ipek örtüler kaplanmıştı . Başka bir defa Kağan kendisini yatak ve sair eşyası tamamen altından bir daire içinde kabul ediyor ; keza daha başka bir defa bir altın tavusun taşıdığı baştan başa yaldızlı bir yatak veya sedir görülüyor . Menandros' un 568 de tamamen tavzih edile-memiş olan Dizabulos (veya buna benzer bir isimle) tevsim ettiği kağan ancak İstemi olabilir ; Teofilâktos'ta ise Stembis kağan ismini buluyoruz .

Her ne kadar ilk otuz sene zarfında garp Türklerinin şark Türk-lerine tabiiyeti kabul ettikleri söylenebilirse de her halde İsteminin oğlu ve halefi "Tardu, (çince Ta - t ' au) zamanında , şark hükümdarı T'o-Po'nun 581 de ölümü üzerine Türk ülkesinin iki kısmı arasındaki rabıta çözümlüyor . Bu tarihten itibaren — şark Türklerinin eski ülke-nin şark ve şamali şark , garp Türklerinin ise garp kısmını ihtiva eden ve her biri kendi kağanına malik olan— iki müstakil ve rakip devlet veya kabileler müttehidesinin mevzu-u bahsolduğu şüphesizdir . Fakat aralarındaki hudut mütemadiyen belirsiz ve mütehav-vil kalmıştır . Çünkü qarluklar gibi komşu kabileler mecburî ve ya ihtiyarî olarak bazan bir tarafa bazan öteki tarafa iltihak ediyor , bazan da bilâkis istiklâllerini elde ediyor ve yahut Çinlilere tâbi oluyorlardı .

Türklerin, muttasıl icra ettikleri akınlar dolayısıyla , kendilerine pek tacizkâr bir komşu oldukları Çinliler (Türkçede "Tabgaç,, . bakınız: IOD;26), daha ilk Kağanlar zamanında bunların aralarına nifak serpmek için ellerinden geleni yapmaktan geri durmuyorlardı , ve büyük diplomat kiyasetiyle bu iki devlet arasındaki gerginliği devam ettirmek

ve yahut iki tarafın birinde veya diğesinde dahilî tefrika uyandırmak için ateşi üflemede devam ediyorlardı. Bunun için iki taraftan bazan berikini bazan ötekini ve en çoğu iktidarsız bir takım saltanat davacılarından bir defa birini, başka bir defa diğelerini tutuyor ve bunları kuvvetli veya zaif buldukları zamana göre ya doğrudan doğruya silâh kuvvetiyle veya bilhassa ipek gibi kıymetli eşya ve yahut buğday gibi havayîç göndermek suretiyle kendilerinden uzak tutmayı biliyorlardı.

Bundan sonra geçen yarım asır zarfındaki Türk tarihinin tafsilâtı dahilî münazaaları, mütemadiyen değışen Kağanları, Çinlilerle veya kendi kabiledaşlarıyla olan mücadeleleri ve yahut Çinlilerin bunlara karşı olan entirikaları üzerinde ısrara lüzum yoktur. Şu kadarı kâfidir ki, 630 senesinde, şimal Türk kabilelerinden biri isyan ediyor, tedip edilemiyor, bu kabile Çinliler nezdinde yardım ve himaye görüyor ve Çinlilerin "Kie-li," dedikleri Şark Türk Kağanı bunlar tarafından mağlûp ve esir edilerek halkının büyük bir kısmıyla Çine sevkolunuyor. Bu suretle şark Türk ülkesi dağlararak parçalanıyor, arazisi Çinlilerin bir eyaleti olarak o suretle idare ediliyor, ve birçok Türk kütleri Çin dahilinde öteye biriye yerleştirilerek orada tavattun ediyorlar. Bundan biraz daha sonra, 659 da garp Türk ülkesi de mhtelif aksamı Çinliler tarafından birer birer ve tedricen elegeçirilmek suretiyle sukut ediyor.

Bu suretle hicret eden Türklerden büyük bir kısmı şüphesiz Çinde kendilerini pek rahat hissediyorlardı, çünkü burada hayat memleketlerinde olduğundan çok daha kolaydı. Fakat gerek bunların aralarında bulunan ve gerek eski yurtlarında kalmış olan diğerkısım Türkler de millî duygu ve eski büyüklüğe ait hatıra yaşıyor. Yeniden bir Türk hanı bulmak için yapılan bir kaç tecrübe kısmen Türklerin kendi gevşekliklerinden, kısmen de sadece Çinlilerin hakimiyeti altında han unvanını haiz tek bir kabile reisiyle iktifa etmek istemediklerinden muvaffakiyetsizliğe uğruyor. Lâkin nihayet, takriben 680-682 senelerinde eski hanedanın ahfadından olup vaktiyle "şad," unvanını taşımış olduğu zannolunabilen birisi şark Türklerinin büyük bir kısmını Çinlilerden müstakil bir vahdet halinde toplayıp Kağan sıfatıyla hükümdarlık kazanmağa muvaffak olabiliyor, bunun üzerine merkezleri vaktiyle, kısa bir zaman için kitabelerde "Çuğay," ve "Qaraqum," denilen ve ihtimale göre "Hangay," sıra dağlarının cenup sırtlarında kâin bir yer iken, yukarıda ismi geçen Ötüken sıra dağları oluyor. Çinliler bu Kağana Ku(t)-tu-lu(k) (türkçesi "Qutluğ," yani kutlu demektir ki şüphesiz asıl Türk ismidir.) ismini veriyorlar.

Türk membaları ise kendisini yalnız hükümet ismi olan "Elteriş Ka-

ğan,, (şüphesiz = El derme, toplama Kağanı demektir [1]). suretinde zikrediyorlar. Bir sıra muvaffakiyetli muharebeler ve ihatalı teşkilât ve icraattan sonra daha 690 ve 692 aralarında, ihtimal ki 691 de ölüyor.

ölümünde kendisinin iki oğlu da tamamen genç altı veya sekiz (yedi?) yaşlarında oldukları için kardeşi kendi namına olarak hükümeti tesellüm ediyor. Çinliler buna Meç'uo (Me-ç'üe) ismini veriyorlar; türkçe hükümet ismi "Qap (a) ğan,, Kağandır.

Bu pek cerbezeli bir adam ve kudretli bir muharip olup olanca kuvvetiyle Türk ülkesini bütün eski genişliğiyle İrana kadar yeniden kurmağa gayret ediyor ve takriben aynı zamanda Çinlilerin hâkimiyetinden çıkmış olan garp Türkleri üzerine de hakimiyet iddiasında bulunuyor. Fakat aynı zamanda pek haşin ve zalim bir hükümdar olup gitgide kendisi aleyhine derin bir nefret uyandırıyor. Bundan dolayı kendisinin doğrudan doğruya tebaası olanların oldukça büyük bir kısmı Çinlilere tâbi olarak Çine hicret etmiş oldukları gibi—ki burada pek de iyi bir muamele görmemiş ve büyük bir kısmı mahvolmuştur—nihavet 716 da da Meç'uo asi bir kabile tarafından katledilmiştir. Meç'uo daha hayatta iken iki oğluna kağan unvanını bahşetmiş ve bunları — yahut bunlardan birini—kendisine halef tayin eylemiştir (Bakınız:Tc.97 müteakip). Lâkin Qutluğ'un büyük oğlu, ki Çinlilerin Me (k)- ki-lien dedikleri Bilge kağan „ hakim kağan ” (çince mükabili Pı(t) -kia kô-han) nam unvanıyla Tanrı tek tanrıda bolmuş tür (ü) k bilge kağan yani "tanrıya benzer gökte doğmuş hakim hakan" derhal hükümeti ele almıştır. Daha on dört yaşında amcası tarafından yüksek "Şad,, rütbesini almış ve bundan dolayı Çin vekayinamelerinde ekseriya "küçük Şad,, denilen bu zat, amcasının bütün ailesini ve en yakın taraftarlarını içlerinde pek azı müstesna olmak üzere öldürmüş olan küçük kardaşı Kül tigin(= "prens Kül,,) tarafından bu hususta muavenet görmüştür. Bu müstesnalar arasında Elteriş ve Qap(a)ğan zamanlarında mühim roller oynamış olup Bilge kağanın kayın pederi ve ömrünün son senelerinde aynı zamanda müşaviri bulunmuş olan devlet adamı Tonyukuk (Tonyuquq) bilhassa zikrolunmak lâzımgelir.

Bilge kağan amcasından çok daha halim bir seciyyeye malikti ve görüldüğüne nazaran, iyi bir hükümdardı. Zamanında "El,,den ayrılıp Çine hicret etmiş olan Türklerin bir çoğu meyus bir halde yurtlarına dönmüşlerdir ve Çinle dostane bir münasebet tesis ve idame edilmiştir. Gerek hükümet ve gerek harp işlerinde yukarıda zikri geçen ve

[1] Yani "devlet kurma hükümdarı,, El "İl, ülke,, + ter, termek, dermek, toplamak.

kendisinden bir yaş küçük olan ve ağabeyinden daha kuvvetli bir seciyeye malik görünen, kardaşı Kül tigin kendisine esaslı bir istinatgâh olmuştur .

Buna binaen Kül tigin 731 de öldüğü zaman bu kendisi için büyük ve elim bir ziyâ olmuştur. Hatırası gerek kağan ve gerek Çin imparatoru tarafından, namına mufassal bir kitabeyi havi büyük ve heybetli bir abide dikilmek suretiyle tebcil edilmiştir. Bu abide zamanımızda keşfolunmuş olup bundan aşağıda bahsedeceğiz.

Bundan birkaç sene sonra, 734 sonbaharında , hakan da tam uzun seneler istihali için gayretle çalıştığı bir arzusunun yani bir Çin prensesi ile evlenmek hususundaki emelinin is'afı vadini Çin imparatorundan almışken , vezirlerinden biri tarafından zehirlenmek suretiyle ölmüştür .

Kendisi için kısmen oğlu ve halefi olup Çinlilerce Y-yen (ki tam türkçe unvanı „Tanrı tek tanrı yaratmış tür(ü)k Bilge kağan: Tanrıya benzer gökten tayin edilmiş Türk hakim hakanı,„dır)ve kısmen Çin imparatoru tarafından tıpkı Kül tigin olduğu gibi büyük ve muhteşem bir abide dikilmiştir. Bu da yakınlarda keşfedilmişse de haylica harap olmuştur.

Türk ülkesi kendisinin vefatından sonra ancak daha on sene kadar kalabilmiştir. İhtimal Uygur an'asıl bundan pek uzak olmalıyan bir zamanda merkezleri Türklerinkinin şimal taraflarında bulunan bir takım kabileler üzerine hâkim olmuş bir hanedanın ismi olsa gerektir . Bu kabilelerin birçoğu bu sıralarda kitabelerde OĞUZ namını alan diğer büyük bir türk kabileler müttehidesiyle pek yakın bir münasebette olup, belkide tamamen onlara merbut bulunuyorlardı. “Oğuz, pek eski bir kabile ismi olup,pek eski zamanlardaki mahiyeti tespit edilmiyor. Fakat sonradan Türk lisanı sahasında birçok noktalarda kısmen asıl şekli olan Oğuz, kısmen Uz, nihayet kısmen de bugünkü Rusyanın şarkında kâin ve lisanları adi Z yerine R arzetmek gibi bir hususiyeti haiz olan (meselâ : Onogur = on-oğuz gibi [1] kabilelere ait mürekkep isimlerde) Oğur şeklinde görülüyor .

Bu Oğuzlar ilk önce Türklerin üstün hâkimiyetleri altında bulunmuşlar, hatta yeni ülkenin tesisinden sonra da Türk hakanları bunlar üzerindeki üstün hakimiyetlerini iddia etmişler gibi görünüyor . Fakat bu münasebet her halde pek gevşekti ve hiç de dostane değildi. O suretle ki mütemadiyen aradaki münazea ve isyanlardan bahsediliyor .

Sonraları gittikçe daha fazla Uygurlar ve bnnların hâkim sülâlesi

[1] Kavm isminin evvelindeki sayı adıyla mevzubahıs kavmin mütetekkil bulunduğu kabilelerin miktarı gösterilir .

kudret kazanıyorlar, bu defa da Türk ülkesini bunlar yıkıyor ve orta Asyanın büyük bir kısmındaki Türkler üzerinde nihayet hakimiyetlerini kuruyorlar.

Türklerin siyasi ve içtimai teşkilâtlarına gelince; şurasını hatırlatmalıyız ki bir Türk veya Uygur ülkesinden (Türkçe EL) bahsettiğimiz zaman bu bir Avrupa ülkesiyle karıştırılmamalıdır. Bu hakikatte birçok veya birkaç göçebe kabilelerinin gevşek ve sık sık değişen bir hey'etinden ibarettir ki aşağı yukarı "imparator," unvanına tekabül eden "Kağan," unvanını haiz bir reis tarafından idare edilir; bunun baş(?) zevcesine katun (qatun) denilir. Bunun yanında biraz farklı diğer bir "han," (Qan) unvanına rasgelinir ki bu—bilhassa Tonyuquq kitabesiyle Yenisey kitabelerinden vazıhan anlaşıldığı veçhile—müstekil bir el teşkil etmiyen tek bir kabile veya kavmin reisidir. Bu gibi hükümdar mevkiinde bulunan daha başka hususî tabirlere şurada burada rasgelinmektedir, meselâ Uluğ - erkin, kitabe IE 34, yahut Iduq qut "mübarek saadet," , kudsiyet penah, II E 25 (daha sonraki şekilde ıdıqt) .

Kağanın vazifesi tabiiyeti altındaki kabileleri toplu bir halde tutmak, bunları mümkün olduğu kadar çoğaltmak, bunların biribirleriyle ve umum heyete karşı olan münasebetlerini tanzim etmek, taarruz ve müdafaalarda başkumandan rolünü almak ve nihayet millete iş bulmak ve bunlara mümkün olduğu kadar zengin varidat temin etmekten ibarettir.

Âdet üzere bunun için kullanılan vasıtalar, meselâ Çinliler gibi, komşu milletler üzerine akınlar icra etmek, yahut bu gibi baskınlardan korkmaları için haraç istemek idi.

İçtimai münasebetleri umumiyet itibarıyla her halde zadedgân yani "beg," larle (osmanlıcada bey) adi halkı kat'iyen ayıran tam bir aristokrasi esasına müstenittir denilebilir. Bunun yanında Türklerin bir sıra yüksek memurlar (buyruq) için hususî rütbe unvanları vardı: meselâ "tigin," , Kağan sülâlesinden bir prenstir. Ondan sonra en yüksek memurlar "yabgu," ve "şad," lardır ki bunlar iki veya ikişer tane olup birisi elin şarkındaki "Töliš," ler, diğeri garbmdeki "Tarduş," lar [1].

[1] İkişer "yabgu," ve "şad," mı, yoksa şarkta "Töliš," ler nezdindeki "yabgu," ve "Tardus," lar nezdindeki "şad," mı olduğunu ve yahut kitabelerde "iki şad," tabiriyle icmal olunan iki rütbe sahipleri bunlar mı olduğunu tayin edemiyorum (Bakınız: Kül tegin kitabesi IE 27 ve N 11 [tercüme S. 150 ve 156].

nezdindeydi. Bundan başka bir de yeniden inkiyat altına alınmış kabileler üzerine hâkim ve vali mevkiinde bulunan ikişer "eltebir," ile "apa," "tarqan," "çur," "tudun," ve sair unvanlar daha vardır. Sengün "ceheral," (çince tsiang-kiün), "tutuq," vesaire gibi çince unvanlara da tesadüf ediliyor.

Türklerin dini en esaslı noktalarında bugün bilhassa Altay dağlarında bulunan henüz putperest birkaç şimal Türk kabilesiyle bunlara komşu bazı kavmlarda görülen Şamanlık idi [1]. Bunların nazarında dünya bir takım tabakalardan müteşekkildir. Yukarda on yedi kat gök, ışık âlemini; aşağıda yedi veya dokuz kat da cehennemi, karanlık âlemini teşkil eder. İkisinin arasında yeryüzü bulunur ki bunun üzerinde insanlar yaşar. Göğü, yeri, bütün içindeki mahlûkatıyla yaratan ve bütün dünyayı idare eden Ulu varlık göğün en yüksek tabakasında sakindir (tenrı, hem gök hem Allah manasmdadır). Göğün sair tabakalarında bir sıra iyi mahlûklar veya İlâhlar oturur; bunlar arasında kitabelerde mükerreren "Umay," ismine rasgelinir ki bugün de bilhassa çocuklar için rahmetkâr olan bir İlâhe (saadet İlâhesi?) dir. Burada en yüksek katlardan birinde cennet bulunur ki burada ölmüşlerin ruhları Allahlarla bunların yer yüzünde kalan taallûkatı arasında şefaathî sıfatiyle dururlar. Yer altındaki tabakalar da da aynı suretle bir takım fena mahlûklar bulunur ki bunların insanlara zararları dokunur. İnsanların kötülükleri de öldükten sonra buraya gelirler. Nihayet meskûn yerde bir sıra hayırlı ruhlarla teşhis edilmiştir ki bunlara "Yer-sub" (bugün Yer-su) denilir. Bunların yerleri ya yüksek dağlar veya nehir membalarıdır ki bunların her ikisine de türkçe "baş" denilir. Onun için bu gibi yerler çok kere Iduq "mübarek," sıfatiyle zikredilir. Kezalik meselâ sarp bir geçit veya tehlikeli bir ırmak geçileceği zaman mahallin İlâhına, bunun lütuf ve rahmetini celp için, dua ve şükranlarla kurbanlar kesilir. İnsanlar doğrudan doğruya göktekilere müracaat edemezler. Bunu ancak cennetteki ataları vasıtasıyla yapabilirler. Fakat herkes bunlara aynı derecede irtibat hasıl edemez. Buna da ancak şamanlar ehil olabibir.

Gömme âdetleri için Çin tarihleri aşağıdaki tafsilâtı veriyorlar. Fakat şüphesizdirki bunlar bilhassa kibar kimselere mahsus olsa gerektir. Bununla beraber bunlar kitabelerden istihraç edebildiğimiz hususata pek iyi tetabuk edebiliyor.

Bir kimse ölünce cesedi çadırının içinde yere yatırılır. Bütün ak-

[1] W. Radloff. Aus Sibirien, 1884, II, 1 ve müteakıp.

rabaları birer koyun ve at kurban ederler. Bunlar çadırın dışında yerlere serpilir. Sonra hepsi atlar üzerinde feryatlar kopararak çadırın etrafını yedi defa devrederler; ve çadırın kapısına her gelişte yüzlerini bıçaklarla yaralarlar. O suretle ki kanlarının göz yaşlarıyla birlikte aktığı görülür. Bunun üzerine gömme için uğurlu bir gün tayin edilir. Bir kimse ilkbaharda veya yazın ölmüşse bu takdirde ağaçlardan yapraklar dökülünceye kadar; sonbahar veya kışın ölmüşse bir defa yapraklar yeşerinceye kadar beklenir. Evvelâ müteveffanın atı yakılır ve külü kullandığı diğer eşya ile birlikte cenazeyle beraber gömülür. Bunun üzerine bir lahit kazılır, asıl defin günü müteallikatı türlü türlü kurban hediyeleri getirirler. Tekrar mezarın etrafını atlarla devrederler. Ölümü akibinde yapıldığı gibi yüzlerini yaralarlar. De finden sonra mezarına hayatta iken öldürdüğü düşmanların sayısınıca taş dikilir (türkçe "balbal," denilen bu taşlar olsa gerektir) .

Türklerin Çinlilerle yakından temasa gelmezden evvel kat'i bir takvimleri yoktu, ve dört mevsimden başka hemen hiç bir zaman takvimini bilmiyorlardı . Fakat Çin medeniyet dairesinin nüfuzu altına girince, ne vakit olduğu belli değil , Çinlilerin takvimini almışlardır . Çinlilerce sene kamerî sene olup tabii bir surette her biri 29 veya 30 günden mürekkep ve yeni ay ile başlayan 12 aydan yani cem'an 354 veya 355 günden ibarettir . Her iki veya üç senede bir (19 sene zarfında yedi defa) muayyen Hey'i kaidelere tevfi kan araya bir ke bise ayı ilhak edilir . Aylar, adetler (tertibi adetler) le gösterilir . Senenin ilk ayı, içinde güneşin hut burcuna dahil olduğu aydır ki 21 kânunusani ile 20 şubat arasındadır . Bütün bunlarda Türkler, kabul olunmak icap eder ki , tamamen Çinlilere uymuşlardır . Her sene Çinliler tarafından kısmen tahimdeki imparatorun cülûsundan itibaren şu kadarıncı sene olmak üzere, kısmen daima tekerrür eden ve 60 seneden mürekkep gayet eski bir takvim devresi dahilindeki mevkiine göre, nihayet kısmen de eski zamanlarda gene bunun gibi 12 senelik bir devreye nazaran tayin ve irae edilir . Bu son tarz evvelce bütün şarkî ve orta Asyaya yayılmış idiyse de bugün hemen her tarafta tamamen istimalden çıkmıştır . Eski Türkler tarafından da kabul ve istimal edilmiş olan ve birkaç kere Orhon kitabelerinde rasgelenen bu tarz takvimde seneler bir sıra hayvan isimleriyle işaret edilir, şöyle ki : 1. sıçan ; 2. öküz ; 3. kaplan ; 4. tavşan ; 5. ejder ; 6. yılan ; 7. at ; 8. koyun ; 9. maymun ; 10. tavuk ; 11. köpek ; 12. domuz . Bu on iki ayın her biri daima tekerrür ettiği , meselâ ilk sıçan ayı bizim hesaba göre ..... 4, 16, 28, ..., 676, 688, 700, 712, 724, 736 , ... , 1900,

1912, 1924 (=12n+4) olacağı gibi, mevzubahs devrelerin sıra numaraları kat'iyyen gösterilmediği için bu tarz son derece nisbîdir ve meselâ " bu sene basılmıştır „ sözünden fazla bir şey ifade etmez . Meselâ " Kül tigin „ koyun ayında doğmuş ve maymun ayında defnedilmiş olduğu söylendiği zaman bu bizim işimize pek de yaramaz. Filvaki ancak aynı ayda , üzerindeki çince kitabe ve daha başka Çin tarihi membalarının verdiği kat'î zaman tayinleri iledir ki, bunnun bizim takvimimize göre 731 ve 732 tarihlerinde vukubulduğunu ve bu iki seneye nazaran bilhesap hakikaten bunların koyun yılı (= 12 n—1) ve maymun yılı (= 12 n) olduğunu anlayabiliyoruz .

Fakat her iki büyük Orhon kitabesinde en mutad tarz her hangi bir vak'a senesinin, müteveffanın o vak'a senesi malik olduğu yaşıyla irasidir . Sadece bundan bizim hesabımıza göre mevzubahs tarihi bilhesap kat'iyyen tayin etmek tabîf mümkün olamaz . Zira yaş tayinindeki bazı hatalardan sarf-ı- nazar bu verilen malûmatın neye müstenit olduğunu kestiremeyiz , bhusus ki irae tarzı şeklen biraz tahavvül de edebildiği halde biz bu aradaki mana farkını tayin edemiyoruz. Meselâ muayyen bir ifade acaba mevzubahs yaşı ikmal mi ettiğini, yoksa o hey'i sene zarfında o yaşa girmiş mi bulunacağını gösteriyor? Şu kadar var ki Çin membalarında gördüğümüz zaman tayinlerine nazaran Kül tigin için bilhesap kabulü lâzimgelen doğum senesinden ziyade 685 ve Bilge kağan için de 684 senesinden hareket etmemiz lâzımgelecektir gibi görünüyor : meselenin mahiyetini daha ziyade karıştıran bir şey varsa o da meselâ bazı seneler miktarının itası tarzında hiç olmazsa bazı bazı Türklerin gerek iptida ve gerek ikmal senelerini birlikte hesap ettiklerini gösterir gibi olan emarelerdir . Meselâ Bilge kağan kitabesinde, II S9, kendisinden bahsettiği fıkrada " 19 sene şad, 19 sene kağan idim „ diyor . Halbuki biliyoruz ki kendisi 734 senesinin sekizinci ayında (eylülünde) ölmüş ve 22 temmuz 716 da ölen amcasından sonra kağan olmuştur . Şu halde diyebiliriz ki 18 sene (716 - 734) hükümet sürmüş ve kezalik 18 sene , anlaşılan, 698-716 " Şad „ bulunmuştur .

Burada şu noktayı da ilâve etmek gerektir ki , Türkler için dört cihetin en mühimi şark olup daima bu tarafa doğru teveccüh ediyorlardı ; onun içindir ki şark " ön „ , garp " arka „ , cenup " sağ „ , şimalde " sol „ diye gösterilir ve Kağanın tahtı da daima şarka , gün doğusuna mukabil gelecek surette yerleştirilir .

Burada Moğolistan ve Yenisey'in yukarı mecrasında bulunan eski türkçe kitabelere ait umumî malûmat vermenin sırası değildir. Bu kitabelerin nerelerde bulunduğu, kopyelerinin nasıl alındığı ve bunlarda kullanılan hususî bir nevi "Rünik" yazının nasıl hallolunduğu ve menşei mes'eleleri hakkında müellifin DIOI ile gösterdiğimiz eseriyle, Donner'in : (L'aphabet Runiforme Ture IOD , 7 ve müteakıp ve keza : Remarques sur l'origine de l'aphabet . IOD , 44 müteakıp) unvanlı mekalelerini müracaatgâh olarak gösterebiliriz .

Bu kitabelerin büyük bir kısmı ve bilhassa şimaligarbî Moğolistan'la cenubî Sibiry'a da bulunanları meçhul kimselere ait irili ufaklı mezar kitabeleridir . Yalnız şimalişarkî Moğolistandadır ki birbiri ardınca mühim tarihî alâkayı haiz uzunca kitabeleri havi altı tane büyükçe abide bulunmuştur . Bu abiberden hiç biri zamanın tahribiyle bozulmamış bir halde olarak elde edilmemiştir . Bilhassa bunlardan üçü, ki içinden ikisi Uygur'lara aittir , zaman veya insan eliyle okadar tahribata uğramıştır ki bunların tutamaklı bir tercümesi mümkün değildir . Buna mukabil burada nispeten iyi bir surette mahfuz kalmış olan ve tarihî nokta inazardan da hiç şüphesiz en mühimleri olan üç abidenin Danimarka lisanında tercümesini vermek arzusundayım . Çünkü bir defa bunlardan hiç biri şimdiye kadar danimarka lisanına tercüme edilmemiş olduğu gibi evvelce fransızça tercümelerini neşretmiş olduğum[1] diğer ikisinin de bazı teferrüatını şimdi daha iyi anladığımı zannediyorum . Üçüncü kitabe ise o zamandan sonra keşfedilmiştir . Tercümeleri mümkün olduğu kadar anlaşılır bir hale koymağa, diğer taraftan da lisanlar arasındaki büyük farkın müsaade ettiği nispete aslına yaklaşturmağa çalıştım . Muhtevasına gelince, Türklerin umumî tarihi ve medenî ahvalleri hakkında methalde yaptığımız icmal bunu anlamağa kifayet eder ümidindeyim . Şark kelime ve isimleri ve saire gibi muhtelif teferruat hakkında da makalenin sonundaki kelimeler cetveline müracaatı tasviye ederim .

Orhon kitabeleri (I ve II)

Bundan otuz seneyi müteceviz bir zaman evvel Orhon nehrinin eski mecrası ve Koşo Tsaydam dahilî gölü civarında (takriben 47 ¹/₀ arz-ı- şimaliyele Greenw. Hattına nazaran 102 ¹/₂ tul-i- şarkî arasında)

[1] 10D. bunlar mükerreren ve muhtelif tarzda w. Radloff tarafından tercüme edilmiştir : Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Peterb. 1895 ve Neue Folge, 1896. Ben de bunlara müteallik bazı hususî noktaları "Turcica,, unvanlı eserimde mevzubahs ettim .

birbirlerinden 1 kilom. mesafede kâin iki büyük eski kitabe keşfedilmiştir ki bunlar asırlardan beri, orada unutulmuş bir halde, Avrupa âlimleri için hemen tamamen meçhul kalmıştı (bakınız: DIOI, 285 ve müteakıp). Bunların tarifi için en iyi bir surette mahfuz kalmış olan 1 incisini esas ittihaz edebiliriz. Bunu bizim takvime nazaran 732 senesinde kahraman Türk prensi Kül-tigin şerefine dikilmiş bir abide olduğu tebeyyün etmiştir. Bu abide büyük, itinakârane yontulmuş, dört cephe ve yukarıya doğru biraz daha incelesen, bir nevi kireç taşı yahut fena, gayrisaf mermerden masnu olup 3,75 metre irtifamdadır: İki cephesi geniş, aşağıdan 1,32, yukarıdan 1, 22 metre olup aslen şark ve garp istikametine müteveccih bulunuyordu. Diğer ikisi ise cenup ve şimal cepheleri olup, dar ve 44-46 santimetre arzmdadır. Bu cephelerden her birini beynelmilel kabul edilmiş olan (ingilizce) dört cihet işaretleri (S, E, N, W) ile gösteriyoruz. Abide en yukarı tarafında iki dar cephe arasında, biraz kaba bir surette iki ejder gibi bir şekil gösteren yüksek bir kemerle nihayet bulmaktadır. Bunların etrafında geniş cephelerin her biri üzerinden birer tane ufak ve yukarı tarafı sivrileşen, binaenaleyh beş dilili olan kitabe levhası bulunur. En aşağıdan da bütün taş bir kaplumbağa şeklini gösteren kaide içinde münasip bir derinliğe yerleştirilmiş uzun ve sağlam bir gövdeyle nihayet buluyor. Abide bütün şekliyle o zamanki Çin abidelerine tevafuk etmekte olduğu gibi gerek taşın yontulması ve gerek şüphesiz kitabenin oyulması keyfiyeti çinli ameleler tarafından icra edilmiş görünmektedir (bakınız: aşağıda S. 139 ve IS 11 [aşağıda S, 143]).

Taşın her yanı takriben $2\frac{1}{3}$ metre yüksekliğinde bulunan kitabelerle tamamen örtülmüş bir haldedir. Garp cephesi büyük bir çince kitabeyi havi olup (bakınız: DIOI. 286, 291, 296. ve E. H. Parker, IOD. 212 müteakıp), bizzat Çin imparatoru tarafından kaleme alınmış ve milâdın 732 inci senesi ağustosü 1 ine tekabül eden çince bir tarihi havi bulunmuştur (IOD. 173 müteakıp).

Yukarda zikrettiğimiz beş dıhh levha üzerindeki çince yazı da buna aittir. Diğer üç cephesi temamilen "rünik," yazıya benzeyen bir elifbe ile yazılmış olup türkçe kitabelerle mesturdur; (E) şark cephesi 40 ve diğer iki cephe (S ve N) cenup ve şimal cepheleri 13 şakulî satırı havidir. N ile E, S ile E ve S ile W cepheleri arasındaki dilularla, W üzerindeki çince kitabenin yanında ayrıca bir takım daha ufakça yazılar bulunmaktadır. E üzerindeki satır da yalnız tek bir alâmeti, kağan işaretini haizdir. Besbelli en evvel oyulmuş olan cenup cephesi kitabesi (IOD, 87 müteakıp) tam bir kül teşkil etmektedir. Bu Kağanın, kendi-

sine sadık kalmaları için tenbihleri ve Çinlilere kendilerini kaptırmalarını için tahzirleri ihtiva eden bir cülûs nutku şeklindedir. Bu kitabe, söylendiği veçhile diğer türkçe yazılar arasında taşailk evvel işlenmiş olduğu için şark cephesindeki büyük kısma mukaddime ittihaz olunabilir, ki bu kısım da fasılasız şimal cephesinde devâm ettirilmektedir. Daima mütekellim zamiriyle söz söyliylen Bilge Kağan Türklerin en eski zamanlardan beri, hassatan devletin yeniden teessüsünden itibaren ki tarihinin ve müteakiben müteveffa prensin faal bir surette iştirak etmiş olduğu bütün vekayiin kısa bir tasvirini vermektedir. Türklerin binici bir millet olduğuna dair mümeyyiz bir nokta olmak üzere şurası kayda şayandır ki şu veya bu muharrebe zikrulunduğu zaman ekseriya müteveffanın bu bindiği olduğu at ve ya atların ismi ve akibeti de bildirilmektedir. Abide keşfolunduğu zaman, asıl şark ciheti yukarıya çevrilmiş bir halde, devrilmiş duruyor, bu cephenin alt kısmı ve bundan ziyade asıl şimal cephesini de rüzgâr ve havaların tesirlerinden fazla bir nispette müteessir bulunuyordu, o derecede ki taş birçok yerlerinde havalardan aşınmış ve yazısı azçok silinmiş bir halde bulunmuştur. Bugün tekrar yerinde olduğu gibi dikilmiştir.

Fakat Çinliler bunun etrafına bir hangar inşa ederek yalnız çince kitabe tarafına gelen cephesini açık bırakmışlar ve evvelce diğer taraflarından hangarı taş okadar yakın bir surette inşa etmişler ki arasında geçilmiyor imiş; fakat sonradan vaki olan şikâyetler üzerine hangar biraz daha tevsi edilmiş, öyle ki şimdi her hangi bir suretle ışık temin edildiği takdirde aradan geçilebiliyormuş .

Abideden takriben 40 metre kadar bir mesafede, dört köşeli, grannitten bir mihrap veya kurban taşı bulunmaktadır; bu taşla abide arasında 25 metre uzunluğunda topraktan bir tepe mevcuttur ki bunda bir yığın Çine has kiremitler görülüyor. Bunlar besbelli yıkılmış bir binanın enkazıdır, esasen gerek Çin membaları ve gerek kitabede burası böyle bir şey olarak zikredilmektedir . Bu tepenin yanında ayrıca yedi mermer heykel vardırki hepsi Çin işi ise de, her halde Türkleri, ve içlerinden biri de ağlebi ihtimal müteveffayı göstermektedir; bütün bu gibi ahvalde olduğu veçhile başları daha sonra gelen milletlerin taassupları saikasıyla kırılmış ve bunlardan hiç bir eser kalmamıştır .

Abidenin öteki cihetinde ilk önce şimdi son derecede bozulmuş bir halde bulunan başları birbirine çevrilmiş iki hayvan şekli bulunmaktadır ki, bunlar aslan metfenin methalini gösterebilirler. Bundan başka bütün bu yerin topraktan bir duvarla tamamen muhat olduğunu gösteren emareler de mevcuttur. (Bakınız : 1 w2[aşağıda S.159])

Dışarda, bu zikrettiğimiz methalin önünde uzun bir sıra, şimdi azçok yarılmış taşlar bulunmaktadır ki bunlar birbirlerinden 10-12 şer metre karşılıklı mesafeyi haiz olarak takriben 4,5 kilometre uzunluğunda düz bir hat halinde uzanmaktadırlar; bunlar, hepsinin de yüzleri şarka çevrili olmak üzere kaba bir surette tasarlanmış insan şekilleri idi. Ve galiba Türklerin "Balbal," dedikleri de bunlardı (bakınız: yukarda S. 132). Asıl mezara ait hiç bir iz bulunmuyor; fakat prensin her halde buralarda bir yerde gömülmüş bulunması lâzımgelceği tabiidir.

Kül tiginin 731 tarihindeki ölümü ve abidenin dikilmesi hakkında Çin tarihleri şu tafsilâtı vermektedirler: "K'ai-yüan," devrinin 19 uncu yılında (yani 731. de) Küe-te(k)-kin öldü. İmparator Kin-wu-tsiang-ki-ün unvanını taşıyan Çang Kü-yi'ye (kitabede ismi "Çang sengün," 1 N 13) ve Liü-Hiang'a (kitabede: Liken 1 N 12) imparatorun mühürünü havi bir fermanı hamilen oraya seyahat edip büyük kağana taziyet beyan ve kurban hediyeleri takdim etmelerini, emretti. Bir abide üzerine bir kitabe hak, müteveffanın heykelini rez ve bir mabet (ecdat türbesi) inşa etmelerini emretti. Bunun dört duvarına muharebe tasvirleri resmolunacaktı. Kendisinin en mümtaz hünerverlerinden altısını bunları memlekette emsali görülmemiş bir surette ve kağan gördüğü zaman müteessir olacak bir derecede sıhhatle ve tabif olarak tersime memur etti. Bütün bunlar türkçe kitabelerden çıkarabildiğimiz şeylerle tamamen tekabül ediyor.

İki büyük Orhon abidesinden ikincisi 734 te ölmüş olan Bilge kağan için 735 senesinde dikilmiştir. Bütün tertibat ve şekil ve vaziyeti itibarıyla tamamen birincisinin benzeridir; lâkin her cephesinde birkaç santimetre daha yüksek olduğu için şark cephesi 41 ve dar cephelerden her biri 15 er satırı havidir; birincide olduğu gibi yalnız devrilmiş değildir; aynı zamanda birkaç büyük parça halinde kırılmıştır. Ondan başka her cihetten birincisinden daha fazla harap olmuş, o suretle ki oldukça büyük kısımları havadan tamamilen aşınmış ve silinmiştir. Muhiti de tıpkı birincininkine tetabuk ediyor; bunda da bir bina enkazı, dört tane başsız heykel enkazı ve yalnız adetçe Kül tigininkilerden az bir sıra "balbal," taşları vardır. Bu abide de asıl garp cihetinde çince bir kitabeyi havidir ki şimdi bunun ancak bazı münferit parçaları okunabilmektedir. Öteki dört cephesindeki türkçe yazılardan şimal cephesindekisi birinci abidenin cenup cihetindekinin tamamen aynıdır. Yalnız sonuna doğru uzunca bir ilâvesi vardır.

Kitabenin şark cephesindeki 2 ilâ 24 üncü satırlar (II E 2-24) pek cüz'î farklardan sarf-ı-nazar; birincinin şark cephesindeki mukabil yazıların 1 ilâ 30 (IE 1-30) uncu satırının tamamilen aynı değildir. Öyle ki birincide

zikredilmeyen veya bunun dikildiği tarihten sonra vukubulan hususati ihtiva etmektedir. Şayan-ı-dikkattir ki bunda da baştan sonuna kadar hep ölen kağana mütekellim zamiriyle söz söyletiliyorken şark cephesinde, pek ziyade bozulmuş olan ilk iki satırda ve kezalik cenup cephesinin (II S) 10-15 inci satırlarında ve nihayet çince kitabenin mahfuz kalan üst kısmındaki ufak yazı bu bapta bir istisna teşkil ediyor. Bu levhanın zayı olmuş olan alt kısmı şüphesiz bir takım Çin hurufatını ihtiva etmekte idi (Bakınız: Tc. 100).

I ve II ncinin Tercümesi [I]

I incinin cenup cephesi (I S) = II ncinin şimal cephesi (II N)

1. [1] Ben Tanrıya benzer gökte doğmuş Türk hakim (Bilge) kağan tahtıma oturdum (?). Sözlerimi sonuna kadar dinleyin, siz bütün küçük kardeşlerim yeğenlerim(?), genç şehzadelerim, cemi soyum milletim, siz sağdaki şadapıt beyler, siz soldaki tārqañ buyruq beyler, Otuz [Tatar? — — —] **2** Toquz-Oğuz beyleri, milleti! bu sözlerimi iyice işitin, sağlamca dinleyin. Şarkta gün doğusuna **[2]**, cenupta gün ortasına doğru, garpta gün batısına, şimalde gece ortasına doğru bütün (bu çevre içindeki) milletler hep bana tâbidir; bunca milletleri **3** hep tēnsik ettim. Şimdiki gibi fesat olmaksızın Türk kağanı Ötüken ormanında oturdukça elde mihnet yoktur [2]. Şarkta Şantung ovasına değin sefer ettim, denize kadar eriştim; cenupta Toquz **[3]**-Ersin(?)e değin sefer ettim, hemen Tibet (Tüpüt) e kadar eriştim; garpta **4** Yinçü Ügüz (İnci nehri) ü geçerek Temir - qapığ (Demir-kapı) a değin sefer ettim, şimalde Yer-bayırquların yerlerine değin sefer ettim. Bunca yerlere değin (Türkleri) yürüttüm. Ötüken ormanında (yabancı) hükümdar [3] yoktu; Ötüken ormanı memleketi idare edecek mahaldir. Bu yerde idare ettiğim zaman Çin milletiyle **5** aramı düzelttim. Altın, gümüş, darı (?), **[4]** ipek (?) bunca şeyleri ölçüsüz [4] veren Çin milletinin sözü tatlı,

[1] Kitabelerdeki eski yerler [ ] arasında az veya çok bir miktar nokta veya batlarla ve yahut boş yerler farazi bir surette ikmale çalışılmak suretiyle gösterilmiştir. ( ) Aralarına da metnin daha iyi anlaşılması, izahı ve sairesi için bir takım kelimeler ithal edilmiştir. (Mütercimim ifadesi: aşında sayıfa kenarlarında bulunan kitabeye ait rakkamlar teknik sebebler dolayısıyla satır dahiline alınmış ve birinci kitabeye ait rakkamlar açıkta, ikinciye ait olanlar ise mutarızda dahilinde gösterilmiştir. Bu hususta kitabeldeki satırların başları ve sonları mümkün olduğu kadar gözetilmişse de tabiatıyla bazı ufak mutabakatsızlıklar kalmıştır.]

[2] ["Anıtı, ayığ, bung,, kelimeleri için bakınız: Tc. 54 müteakıp.]

[3] ["Yeg idi,, ve "ermiş,,in buradaki manası için bakınız: Tc, 21, not]

[4] ["Bungsız,, için bakınız: Tc. 67.]

malı yumuşak idi. Bu tatlı sözü ve yumuşak malıyla bendederek irak-taki milletleri kendine yaklaşıtıyordu. Fakat bunlar yakınlarına gelip konduktan sonra onların ne şirret olduklarını görüp anladılar. **6** Fakat iyi ve akıllı insanları, iyi ve cesur insanları sarsamadılar, (içimizden) birimiz cemaattan ayrılmış olsa bile soyu ve milleti içinde akli başında olanları yoldan azdırmağa **[5]** muvaffak olamadılar[1]. Lâkin onların tatlı sözleriyle, yumuşak mallarıyla bozularak sizden bir çoklarınız ey Türk milleti öldünüz. Ey Türk milleti! içinizde bir kısım “ben cenupta fakat Çugay ormanına değil, **7** ovaya konayım „ dediği zaman bu kısım müfsit kimseler, ey Türk milleti şöyle teşvik ediyorlardı: “ Onlar irakta iseler fena hediye (ağı) verirler, yakında iseler iyi hediye (ağı) verirler „; diyip böyle teşvik ediyorlardı. **[6]** Cahil kişiler bu sözleri itibara alıp yakınlarına varıp orada çok kişiler öldünüz. **8** “O yerlere varırsan, ey Türk milleti, helâk olup öleceksin. Fakat Ötüken topraklarında oturup kervan ve kabile gönderirsen hiç bir mihnet ve zaruret olmaz [Neng bun(u)ğ yoq] [2]. Ötüken ormanında kalırsan ebediyen mülkü tutup tok oturacaksın. Ey Türk milleti sen aç iken tokluk nedir bilmezsin, fakat bir defa tok olunca açlık nedir bilmezsin. **9** İçinizdeki kafadarlar sayesinde belini doğrultmuş olan kağanın sözlerini **[7]** itibara almıyıp yerden yere vardın, hep oralarda harap ve bitkin bir hale geldin. Orada kalanlarınız da mahalden mahale, ayakta veya ölü bir halde gidiyordunuz. Tanrı irade ettiği için ve kendi [3] taliim yar olduğu için kağan makamına oturdum. Kağan sıfatıyla oturunca **10** bütün sefil milleti topladım, yoksul milleti zengin ettim, (nüfusu) az milleti çok ettim. Acaba bu sözle rimde[4] **[8]** yalan var mı? Türk beyleri ve milleti bunu işidin! Türk mill etinin canlanıp ülkeyi idare ve muhafaza ettiğini buraya bu taş urdum (hakkettim). Sadakattan ayrılıp tefrikaya uğradığını **11** buraya hakkettim. Size söyleyecek ne gibi şeyler varsa hepsini bu abideye hakkettim. Bunu görüp bilin, ey şimdiki Türk milleti ve beyleri! şimdiye kadar tahta sadakat ve itaat göstermiş olan beyler, siz mi **[5]** şimdi doğruluktan çıkacaksınız? (*); Ben abideyi [yontturdum].

[1] 5. ile 7. arasındaki kısımda “bu tatlı sözü...„den başlayup “muvaffak olamadılar„a kadar devam eden dört beş cümlelik ibarenin tercümesi evvelkilerinden çok farklıdır. (R. H)

[2] [“Neng bun(u)ğ yoq„, kelimeleri için bakınız : Tc, 55-58.]

[3] [“Özüm„ için bakınız : Tc, not 5.]

[4] [“Azu bu sabımda igid barğu„, için bakınız : Tc, 45 müteakıp.]

[5] [“Gü„ için bakınız : Tc, 47 müteakıp.]

(*) *Buradan itibaren II nci kitabe şu yolda devam ediyor:* [bakınız : IOD, 131] Babam **[9]** Kağan, amcam Kağan tahta oturdukları zaman

Çin imparatorundan (ustalar) getirttim ve (bunlara) nakışlar yaptırtdım. Benim sözümü kırmadı. **12** Çin imparatorunun saray ustalarını gönderdiler. Bunlara ayrı (? mutena?) bir bark yaptırdım. İçeriden dışarıdan ayrı (? nefis?) tezyinat nakşettirdim, taşı yontturdum. Gönlümdeki sözleri [yazdır—] dim. Bunu On-oq'un [1]öz ve yabancı eldaşlarına (?) değin hepiniz görüp bilin. Abideyi **13** yontturdum. İçinizde (?) kışlağa çekilmek veya çorak(?) yerlerden otlağa geçmek üzere bulunanlar için çorak bir yerde bu abideyi yontturdum ve bunu yazdım. Bunu görüp şöyle bilin: bu taşı [— — —] dım. Bu kitabeyi yazan kız karbaşı oğlu (?) Yuluğ tigin dir.

(1) [„On-oq oğlunga tatinga” için bakınız: Tc, 14 müteakıp.]

dört bucaktaki milletleri nice tensik etmiş iseler, ben de Tanrı irade ettiği için (tahta) oturduğumdan (dört bucaktaki) milletleri tensik ettim, nizama koydum [— — —] eyledim. Türgiş kağana... hediyeler ve pek büyük merasimle [prensés] kızımı gelin verdim [1]. Tür (giş kağan)m kızını hediyeler ve **[10]** pek büyük merasimle oğluma alıverdim. [Prensés] küçük hemşiremi hediyeler ve pek büyük merasimle [Qırqız (?) - kağana] gelin ettim. [— — —] dört [bucaktaki milletleri sulha icbar ettim. Başlı(lar)mı] eğdirdim, dizlilerini çöktürdüm. Üsteki gök ve alttaki yer irade ettiği için **[11]** (evvelden) gözle görülmemiş, kulakla işildilmemiş milletimi ileriye gün doğusu, sağa gün ortası, geriye gün [batısı, sola gece ortası tarafındaki ellere götürdüm(?); onların sarı altınlarını], beyaz gümüşlerini, ipek kumaşlarını, darılarını (?), binek atlarını ve aygırlarını kara kakımlarını **[12]** ve gök sincaplarını Türklerime, millete kazandım, tedarik ettim. Millet(im)i kaygısızca yaşayacak bir hale getirdim [2]. [— — —? **[13]** — — — eğer sen bu kağanından, bu beylerinden bu elinden [ayrımazsan?] ey Türk milleti hayır **[14]** göreceksin, evine (yurduna) döneceksin, kaygısız olacaksın [3]. [— — —] Sonra Çin imparatorundan hep nakkaş ustalar [getir]ttim. [Benim] sözümü kırmadı. Enderun ustalarını gönderdi. Bunlara ayrı (? mutena?) bir bark [4] yaptırtım. İçeriden dışarıdan ayrı (? nefis?) tezyinat [nakşettirdim — — —]. Gönlümdeki sözümü On-oq [5] **[15]** ile eşleri ve yabancılara kadar hepiniz görüp bilin abideyi [— — —].

[1] I “Bertim,, için bakınız: Tc, not 37,]

[2] [“Bungsız qıldım,, için bakınız: Tc, 61.]

[3] [Bakınız: Tc, 62.]

[4] Metinde “barq,, kelimesi kullanılıyor. “Tomsen” (Thomsen) bunu (Halle) kubbeli ve tulâni bina (?) kelimesiyle tercüme etmiştir. (R. H.)

[5] [Bakınız: I S 12 ye ait not. Aşağıda. S. 24]

Şark cephesi (I E ve II E)

1 (*) Üstte mavi gök, altta kara yer yaratıldıkta, ikisi arasında insan oğulları yaratılmış. [**3**] İnsan oğulları üzerine ecdadını (babam ve dedem) Bumin kağan ve İstemi kağan (hükümdar sıfatıyla tahta) oturmuşlar , oturarak Türk milletinin ülke ve kanunlarını idare ve tanzim etmişler **2** Dört bucak hep düşman imiş ; bunlara karşı sefer ederek dört bucaktaki milletleri hep hükümleri altına almışlar , hep harpten vaz geçirmişler , başlıklarını eydirmişler , dizlilerini çöktürmüşler , milleti şarkta Qadırgan ormanına değin , garpta [**4**] Temir-qapığ (Demirkapı) ya değin kondurup yerleştirmişler . (Bu iki (uç) arasındaki geniş mesafede **3** sahipsiz ve teşkilâtsiz kalmış olan “gök Türk, leri nizama koyup öylece hükümet sürüyorlarmış [1] . Onlar hakim kağanlar imiş , bahadır kağanlar imiş , Bınyruqları (yani yüksek memurları) da her halde hakim imişler , bahadır imişler [2] . Beyleri de milleti de bir birlerine uygun imişler . Onun için ülkeyi o kadar iyi muhafaza edebilmişler , ülkeyi muhafaza ederek kanunlarını tanzim etmişler. Nihayet vadesi **4** gelmiş [**5**] yuğ-(matem)çu ve sıgıt(nevha)çılar şarktan gün doğusundan iraktaki Bökli(?) kavmi, Çinliler, Tibetliler, Aparlar (?), Apurumler (?) Qırqızlar, Üç Quriqanlar, Otuz - Tatarlar, Qıtaylar, Tatabılar, daha bir çok milletler gelip nevha ve matem merasimine iştirak etmişler . Öyle şöhretli kağanlar imiş . Onlardan sonra **5** tabif küçük kardaşları kağan olmuş ve tabif oğulları, yiğenleri (?) kağan olmuşlar . Ondan sonra küçük kar-

[1] Bu cümle, bilhassa „idi oqsuz”ve „iti” kelimeleri için bakınız : Tc, 19-25. (ki burada E 3-4 yerine I E 2-3 okunmalıdır)

[5] Bakınız : Tc, 33 müteakıp ve 44.]

(*) *II inci kitabe burada şöyledir: [1] Ben Tanrıya benzer Tanrı tarafından tayin edilmiş Türk hakım(Bilge)kağan (bakınız s.128,140) İşte benim sözüm:babam Türk hakım (Bilge)[kağan hükümete geçtiği zaman]..? Toquz-Oğuzlar... şanlı beyleri, milléti [sevindiler ve keyfettiler — — —]. Babam öldükten sonra [ben kendim] Türk Tanrısının [ve Türk mukaddes Yer-subunun (?) iradesiyle] kağan sıfatıyla [bu ülke] üzerine [2] oturdum . Tahta oturduğumda evvelce ölecek gibi yas tutmuş olan Türk beyleri ve milleti eğirüp (?) ve sevinip müsterih [1] gözlerle yukarıya [2] baktılar. Ben tahta oturup dört bucaktaki [— — — — milletlere] bir takım mühim kanunlar vaz... ettim .*

[1] [“Toqtapış?., okuyunuz. Tc, 74. not 2.]

[2] [“Yügerü” için bakınız : Tc, 74 müteakıp]

daş [6] büyük kardaşlar gibi yaratılmamış, oğul babası gibi yaratılmamış, şu halde şüphesizcahil gayr-ı-hakîm kağanlar[1] tahta oturmuşlar ve şüphesiz kötü hakanlar tahta oturmuşlar. Buyrukları da kezalik her halde cahil imişler, kötü imişler. **0** Beylerle halk arasındaki nifak ve Çinlilerin kurnazlık, hilekârlık ve şirretliği dolayısıyla ve küçük kardaşlarla büyük kardaşları birbiri aleyhine kıyam ettirdikleri ve beylerle halk arasına [7] nifak tohumu ektikleri için Türk milletinin atalardan kalma ülkesini zevale yüzttürmüş **7** ve meşru kağanlarını sukuta uğratmıştı. Beylerin oğulları Çinlilere köle ve pâk kızları halayık oldular[2]. Türk beyleri Türk isim ve unvanlarını bıraktılar; Çin beylerinin çince isim (veya unvan) lerini alarak **8** Çin imparatoruna tabi olmuş [8] elli yıl ona işlerini güçlerini vermişler onun için şarkta gün doğusuna Bökli kağana değin sefer etmişler [3], garpta Temir-qapığ (Demirkapı) a değin sefer etmişler; Çin imparatoru için bunların memleket ve devletlerini hükümleri altına almışlar[3]. Türk kara halk **9** kitlesi böyle demiş: ben elli bir millet idim, şimdi[4] elim hani? kimin için el kazanacağım?,, dermiş. [9] “Ben kağanlı bir millet idim, kağanım hani?kime hizmet edeceğim?,, dermiş. Böyle diyerek Çin imparatoruna düşman olmuş (isyen etmiş). **10** İsyen edince aralarında nizam ve intizam kuramadıkları için yeniden Çine dehalet etmişler. Bütün bunlar bize yardım etmek niyetinde olmadıkları gibi belki böyle diyorlardı: “(daha eyisi) Türk milletini öldüreyim, kökünü kurudayım,, . Fakat kendileri belâlarını buldular. Halbuki [10] yukarıdaki Türk Tanrısı, Türkün mukaddes Yer-**11** subları böyle dediler : Türk milleti yok olmasın, (tekrar) millet olsun diye babam Elteriş kağan ile anam Elbilge qatunu göğün tepesinden tutup[5] yükseltmişler. Babam kağan on yedi er ile çıkmış; dışarıya (Çinden dışarıya) **12** yürüyor diye haber işidip şehirdekiler dağa [6] çıkmışlar, dağdakiler [11] inmişler derlenip (toplanıp) yetmiş er olmuşlar . Tanrı güç kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanları koyun gibi imiş . İleriye geriye (şarka garba) sefer ederek adam toplamış, adetlerini kabartmış , hepsi **13** yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olunca elini, kağanını kaybetmiş olan milleti, köle ve halayık haline girmiş olan milleti, Türk millî müesseseleri bozulmuş olan [12] milleti ecdadımın türesine göre

[1] [„Olurmuş” için bakınız : Tc, 25; „Erinç,, için Tc, 34,]

[2] I 11 incideki „Kıltı” ya mukabil I incideki „boldı” için bakınız: Tc, 26.]

[3] [“Süleyü bermiş,, ve „ah bermiş,, için bakınız: Tc, 37-38 not]

[4] [“Amt,, için bakınız: Tc, 54.]

[5] [“Tanrı tepesinde,, ve “kötürmüş (yahut,,kötürü) erinç” için bakınız: Tc, 35 müteakıp ve “Yügerü,, Tc.74]

[6] [“Taşıqmış,, doğrudur, „taşımış” diye değıştirmeğe lüzum yoktur.

nizama koymuş, harekete getirmiş. (Ondan sonra) Töliş ve Tarduş milletlerini **14** yoluna koymuş ve onlara bir “yabğu,, ve bir “şad,, vermiş. Cenupta Çinliler düşman imiş, şimalde Baz kağan ve Toquz-Oğuz eli düşman imiş; Qırqızlar, Quriqan, Otuz-Tatar, Qıtay ve Tataı, hepsi bize düşman imiş; bütün bunlarla babam kağan [çarpışmağa(?)] mecbur idi. **15/13** Kırk yedi defa sefer etmiş, yirmi muharebe vermiş. Tanrı irade ve lüt-fettiği için ellileri elsiz etmiş, kağanlıları kağansız kılmış; düşmanları sulha mecbur etmiş, dizlileri çöktürmüş, başlıları egdirmiş bu kadar büyük bir ülke ve devlet **16** kazandıktan sonra uçmağa varmış. Babam kağan için Baz kağanı birinci balbal dikmiş [*]. O vakit türe üzerine amcam kağan makamına oturdu. Amcam kağan oturunca Türk milletini (eyice ?) nizama koydu ve belini doğrulttu, yoksulları zengin etti, azları çok etti. **17** Amcam kağan tahta oturduğu zaman ben kendim .... Tarduş milleti üzerine şad idim [***]. Amcam kağan ile beraber şarkta Yeşil nehir (Yaşıl Ügüz)e Şantung ovasına kadar sefer ettik; garpta Temir-qapığa kadar sefer ettik; Gögmen ötesindeki (Qırqızların yerine kadar sefer ettik.) **18** Ceman yirmi beş defa sefer ettik ve on üç defa harbettik. Ellileri elsiz ettik, kağanlıları kağansız kıldık; **16** Dizlileri çöktürdük, başlıları eydirdik. Türgiş kağan benim Türklerimden idi, millettinden idi. **19** Bize karşı ihanet ettiği için öldürüldü. Buyrukları , beyleri de öldü. On-oq [1] milleti belâya uğradı. Atalarımızın hüküm sürdüğünü memleket sahipsiz olmasın diye (sayıca?) az milleti (veya Az milletini ?) teşkil ve tanzim [— — — —] **20** **17** Bars bey idi; kendisine kağan unvanını biz verdik, küçük hemşirem prensesi kendisine verdik. Kendisi de muhalefet (ihanet) etti, kağanı öldürüldü, milleti köle ve halayık oldu. Gögmen eli sahipsiz kalmasın diye Az ve (?) Qırqız halkını nizam ve intizama koyduktan sonra geldik, harbettik [istiklâllerini] geri **21** verdik. Şarkda Qadırqan ormanının ötesine kadar milleti böylece kondurup yerleştirdik; nizam ve intizama koyduk; garpta **18** Kengü-Tarmana kadar Türk elini böylece kondurup yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk. O zamanlar köleler, köleli; halayıklar halayıklı olmuştu; küçük

[1] (Bakınız : Tc, 14)

[*] *II incideki müvazi kısımda şu sözler münderiçtir: Babam [14].* kağan uçtuğunda (öldüğü zaman) ben sekiz yaşında kaldım .

[***] *Son cümle yerine II incide şunlar vardır :* [Ben kendim bulunduğum [1] müddetçe amcam kağana hizmet ettim]; Tanrı irade ettiği için **15** on dört yaşında Tarduş eli üzerine şah sıfatıyla oturdum .

[1] [Oz(ü)ni tigin erik[li] tey[in eçim qışanqa işig küç(ü)g bertim? — — —] diye okuyorum. bakınız : Tc, 65, not.]

kardaş büyük kardaşımı tammazdı, oğul babasını bilmezdi. **22** Böyle kazanılmış ve tensik edilmiş bir devletimiz ve nizamlarımız vardı. Ey Türk ve Oğuz beyleri, milleti! işidin!. Üsteki gök basmayınca, alttaki yer delinmeyince [**19**] ey Türk kavmı, senin elini türeni (devlet ve nizamını) kim bozdu? Ey Türk kavmı! titre (?) ve **23** kendine dön! Seni itaatın sayesinde yükseltmiş olan hakim kağanına [1] karşı, hür ve müstakil olan memleketine karşı hainlik ve alçaklık eden sensin [2]. Zırlı [3] insanlar nereden gelip seni dağıdıp götürdüler? Mızraklı insanlar nereden gelip seni sürüp götürdüler? Ey mukaddes Ötügen ormanının halkı, siz kalkıp gittiniz, **24** şarka varanınız varınız, [**20**] Garba varanınız varınız; lâkin o göç ettiğiniz yerlerde hayrınız bu oldu: kanın su gibi yığırıp aktı, kemiklerin dağ gibi (yığılıp) yattı [4]. Beyzade erkek oğulların köle oldu, pak kız evlatların halayık oldu. Cahilliğin ve korkaklığın sebebiyle amıcanı kağan uçarak rahmete vardı. **25** Birinci olarak Qırqız kağanını "balbal" olarak diktirttim. Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam kağan [**21**] ile anam katımı yükseltmiş olan Tanrı, onlara el vermiş olan Tanrı, Türk milletinin adı sani yok olmasın diye bu defa o Tanrı **26** beni kağanlığa oturttu [5]. Ben hali yerinde (?) bir millet üzerine (hükümdar) oturmadım; içeriden yiyeceksiz, dışarıdan giyeceksiz, zayıf ve zavallı bir millet üzerine hükümdar oturdum. Küçük kardaşım Kül tigin ile buna dair söyledik. [**22**] Babamın ve amcamın kazandığı mülk ve milletin adı sanı yok olmasın diye **27** Türk milleti için gece uymadım, gündüz oturmam. Küçük kardaşım ve iki "şad" ile birlikte ölesiye bitesiyeye çalıştım. Böylece çalışmak sayesinde müttehit milleti ateş ile su gibi (validsiz) kılmadım. Ben [kağan sıfatıyla tahta oturduğumda?] etraftaki yer yer ellere **28** göçmüş olan millet, ölmüş bitmiş bir halde atsız ve giyimsiz (yayan ve çıplak) olarak dönüp geldiler. [**23**] Milletini belini doğrultayım diye şimale Oğuz eline karşı, şarkta Qıtay ve Tatabi ellerine karşı ve cenupta Çinlilere karşı on iki defa (sefer açtım) ve (...kerre) muharebe ettim. **29** Ondan sonra Tanrı irade ve lüt-fettiği ve tali ve kismetim olduğu için ölecek milleti diriltip kaldırdım, çıplak milleti geyimli ettim. Yoksul milleti zengin ettim. [**24**] Nüfusu az milleti çok ettim. Başka(?) elli milletler başka kağanlı milletler arasında onları pek faik müreccah kıldım. Dört bucaktaki bütün **30** milletleri hep sulha mecbur ettim ve düşmanlıktan vaz geçirdim; hepsi ba-

[1] [1 inideki "qağanımın,, yerine "qağanınga" okuyunuz. Bakınız: Tc, 26]

[2] ["Egidmiş" ve "ermiş barmış,, için bakınız: Tc, 63].

[3] ["Yarıqlıg" için bakınız: Tc, 30].

[4] ["Edgüg ol ering" için bakınız: Tc, 38].

[5] ["El berigme,, ve "olurtdı ering,, için bakınız: Tc, 36 ve müteakıp]

na itaat ettiler [*]. İşlerini güçlerini vermektedirler. Bunca devlet ka-
zaından sonra kardeşim Kül tigin eceli ile öldü [1]. Babam kağa-
nın vefatında kardeşim Kül tigin [yedi yaşında kalmıştı; on yaşında (?)]
31 kardeşim Kül tigin, Umaya benzer anam hatunun talii eseri ola-
rak er adını aldı (erginler arasına kabul edildi) . On altı yaşında
amcam kağanın mülk ve saltanatı (?) için böyle çalıştı : Altı-Çub(?)lara
ve Soğdlara karşı sefer açtık ve onları bozduk . Çinli Ong Tutuq
elli bin kişilik bir ordu ile geldi, harbettik.] 32 Kül tigin piyade ile
hücumu kalktı ve Ong Tutuqu elinde silâh maiyetiyle (?) tutarak bun-
ları silâh bir halde kağana getirdi (?) . O orduyu orada mahvettik.
Yirmi bir yaşında Çaça-Sengün [2] ile harbettik. En ilkin Tadıq(?)Çürün
boz [atına binip hücum etti. Bu at] orada 33 öldü. İkinci olarak İşbara
Yamtarın boz atına binip hücum etti; bu at orada öldü. Üçüncü olarak
Yeginsilig beyin Kedimlig(altı) doru atına binip hücum etti. O at orada
öldü . Takımlarıyla alınıdaki elmas aya yüzden ziyade ok [3] vurdu.
Fakat hiç biri (zirh) levhalarına yahut başına [4] [dukunmadı] ;
[— — — —] 34 Sizler (onun?) hücumunu Türk beyleri [5] hepiniz
bilirsiniz. O Askeri orada mahvettik. Ondan sonra Yer-bayırquların reisi
Uluğ erkin düşman oldu. Onu perişan edip Türki-yagm gölünde boz-

[1] [„Kergek buldı (veya bölü)“ ve „öziñçe.“ için bakınız: Tc, 50-51 not] .

[2] [“Sengün,, çince “Tsyang-kiün,, için bakınız: Tc, 26.]

[3] [“Yarıqında ayalnasında yüz artıq oqun ırtu,, okuyunuz] .

[4] [“Yezke başınga birt(eg (ür)medi...)]

[5] [bakınız: Tc, 26 - 33]

[*] Burada II incisi şu yolda devam etmektedir: On yedi yaşında
Tangutlara karşı sefer ettim. Tangut milletini bozdum. Genç erkeklerini
karılarını, atlarını, ve mallarını anda aldım. On sekiz yaşında Altı-
Çub (?) ve soğdıklara [25] karşı sefer ettim ve milleti orada mağlup
ettim (bozdum) . Çinli Ong Tutuq (ceneral Ong) elli bin asker ile
geldi; İduq-baş (mübarek kaynak veya tepe) de cengettim . Bu askeri
orada mahvettim . Yirmi yaşında Başmil ve İduq-qut benim soyum-
dandı. (Vergi ile) kervan göndermiyorlar diye sefer açtım[— — — —].
Bunları yeniden itaat altına alıp hepsini eve yurdâ .... getirdim. Yirmi
iki yaşında çinlilere karşı [26] sefer ettim; Çaça Sengün seksen bin
kişilik askeri ile harbettim. Askerini orada telef ettim. Yirmi altı ya-
şında Çik'ler Qırqızlarla birlikte düşman oldular; Kem nehrini geçip
Çiklere karşı sefer ettim. Örpemde cengettim. Askerini mızraktan ge-
çirdim . Azları da [— — — —] yeniden itaata aldım .... dim. Yirmi yedi

duk. Uluğ erkin az kişi ile kaçıp gitti. Kül tiginin [yirmi altı] **35** yaşında Qırqızlara karşı sefer ettik. Süngü batımı (mızrak boyu) karı sökerek Kögmen ormanını tırmanıp Qırqızları uykuda iken [1] bastık. Kağamyla Songa (?) ormanında harbettik. Kül tigin Bayırqu'nun aygırına **36** binip hücum etti. Bir kişiyi ok ile vurdu [2]. İki kişiyi birbiri ardından [3] sançtı(mızrakları). Bu şiddetli hücumunda Bayırqu'nun ak aygırının uyluğunu kırdı. Qırqız kağanını öldürdük ve elini aldık. Gene o yılda Türgişlere karşı **37** Altın ormanı aşarak, İrtiş nehrini geçerek yürüyüş ettik. Türgişleri uykuda bastık. Türgiş kağanının ordusu Bolçuda ateş ve kasırğa [4] gibi geldi. Cengettik. Kül tigin Başğu (atlı) boz ata binip hücum etti. Boz Başğu [— — — — **38** — — —] Oradan dönüşte Türgiş kağanın "buyruk,, ları "Az,, elinin "tutuq,,unu(?) esir tuttular. Kağanlarını orada öldürdük ve ellerini aldık. Kara Türgiş halkı hep hüküm altına girdi. Bu milleti [— — — —] **39** Soğd milletini tensik edeyim diye "Yençü-Ügüz"ü geçip Temir-qapğa değin sefer ettik. Ondan sonra kara Türgiş milleti asi olmuş, "Keneres,,e doğru sefere çıkıp vardı. Bizim askerin atı ve konak yerlerinde erzakı yoktu. Efrat yoksul kimselerdi. [— — — —] **40** Alp erler bize hücum etmişlerdi. Böyle bir zamanda yese düşerek Kül tiginin az bir kuvvetle ayırıp gönderdik. Büyük bir muharebe vermiş. Alp Şalçı[veya "Aşlaçı" (?)]] ak atına binip hücum etmiş. Kara Türgişleri orada öldürmüş ellerini almış. Gene yürüyüp (dönerken) [— — — —] .

Şimal Cephesi (IN)

I [— — —] ile, Qoşu Tutuq ile harbetmiş, adanılarını hep öldürmüş. Evlerini mallarını geride bir şey bırakmadan alıp getirmiş.

[1] ["Uda,, için bakınız: Tc, 85 müteakıp].

[2] [bakınız : Tc, 29].

[3] ["Udışaru,, için bakınız: Tc, 29, not 2].

[4] ["Otça borça (?),, için bakınız: Tc, 94, not 2]

yaşımda Qırqızlara karşı sefer ettim. Süngü batımı (mızrak boyu) /**27**/karı sökerek Kögmen ormanını aşıp Qırqızları uykuda bastım[1]. Kağanları ile Songa (?) ormanında cengettik. Kağanını öldürdüm ve elini orada aldım. Gene o yılda Türgiş eline karşı Altın ormanı aşıp İrtiş nehrini geçerek yürüyüş ettim, Türgişleri uykuda bastım. Turgisleri uykuda bastık. Türgiş kağanın ordusu ateş ve kasırğa [2] gibi geldi; /**28**/ Bolçuda harbettik. Kağanını, yabgusunu, şadını orada öldürdüm, elini orada aldım. Otuz yaşımda "Beşbahq,,a karşı sefer ettim. Altı defa cengettik [ve galip

[1] [Yukarıdaki "Uda,,ya bakınız].

[2] [Yukarıdaki "Otça borça,, ya bakınız'.

Kül tigin yirmi yedi yaşında iken o vakit hür ve müstakil olan Qarlıq eh bizimle hasmolup harba girdi. Mübarek Tamağ başında harbettik .
2 Kül tigin o muharebede otuz yaşını yaşıyordu. Alp Şalçı [yahut Aş-
 laçı?] (atlı) ak atına binip hücum etti. İki kişiyi birbiri ardınca sançtı, (mız-
 rakladı). Qarlıqları öldürdük ve hükmümüz altına aldık. Azlar düşman
 olup harba girdiler. Kara (?) -kölde cengettik. Kül tigin o vakit otuz bir
 yaşında idi. Alp Şalçı (üst tarafa bakınız) akma **3** binip hücum etti.
 Azların "eltebir," ini esir tuttu. Az milleti orada mahvoldu. Amcam
 kağanın eli asi olduğu ve millet ona karşı kin (?) beslediği için İz-
 gillerle harbettik. Alp Şalçı (üst tarafa bakınız) akma binip **4** hücum
 etti. Bu at orada (yıkılıp) düştü. İzgiller orada, telef oldular Toquz-
 Oğuzlar kendi milletimdi. Gök ile yer kıyamda olduğu için bize karşı
 isyan etti. Bir yılda beş yol cengettik. En ilkin Tugu-balıq şehrinde
 cengettik. **5** Kül tigin Azman atına binip hücum etti. Altı adamı
 mızrakladı ve asker birbirine girdiği zaman (?) yedinci adamı
 kılıçladı. İkinci defa Edizlerle Quslağaқта cengettik. Kül tigin Az-
 (atlı) yağızına binip hücum ederek bir kişiyi mızraladı. **6** Dokuz kişiyi
 cenk kargaşalığında (?) kılıçladı (doğradı). Edizler orada telef
 oldular. Üçüncü defa bu [— — — —] Oğuzlarla harbettik. Kül tigin Azman
 (atlı) atma binip hücum etti. Düşmanları mızrakladı. Askerlerini mız-
 rakladık, ellerini aldık. Dördüncü defa Kuş-başında harbettik. Türklerin
7 metanetleri sarsıldı ve korkar gibi oldular. Kül tigin onların daha ev-
 velce gelmiş olan askerlerini püskürttükten sonra (?) Tunga tignin ce-
 naze alayında Tongra (kabilesinden) Alpagularından bir boy ile (?) on
 kişisini sarıp öldürdük. Beşinci defa Ezgenti-Qadaz(?)da Oğuzlarla ceng-

geldim?]. Askerini hep telef ettim. İçlerinde kimler var? [— — — — —]
 çağırmaq için geldi. [— —] bu sayede "Beşbalıq," kurtuldu. Otuz bir yaşım-
 da [29] Qarlıqlar gairesiz, hür ve müstakilken [1] düşman oldular.
 Mübarek Tamağ başında harbettim. Ve Qarlıq milletini tetef ettim.
 Orada derhal hükmüm Altına aldım. [Otuz iki yaşımda — — — —]
 Qarlıq eli kendini toplayıp [geldi? ordusunu mağlûp] ettim ve mah-
 veyledim. Toquz - Oğuzlar benim milletimidi. Gök ile yer birbirine
 karıştığı için ve gönüllerine (?) [30] haset değdiği için, düşman
 oldular. Bir yılda dört yol harbettik. En ilkin Toğu - balıq (şehri) inde
 harbettik. Toğla nehrini yüzerek geçip askerini mağlûp ettim. Ve
 hükmün altına aldım. İkinci defa Andarğu (? yahut : Urgu ?) da har-
 bettim; [askerini] mızrakladım (süngüden geçirdim) — — — . Üçüncü
 defa [Çuş - başında] harbettim. Türklerin metanetleri sarsıldı, korkar

[1] ["Bungsız (er)ür barur erikli,, için bakınız: Tc, 62 mütekip] .

tetik. Kül tigin 8 Az (atlı) yağızına binip hücum etti. İki kişiyi mızrakladı. [— — —]. Bu asker orada öldü. Mağa (yahut Amğa) kalesinde kışlayıp ilk baharda Qırqızlara karşı askeri sefere çıkardık. Kül tigin beyi baş kumandan tayin edip içeriye (?) gönderdik. Düşman Oğuzlar karargâhı bastılar. Kül tigin 9 Ögsüz (atlı) akma binip dokuz kişiyi mızrakladı, karargâhı teslim etmedi. Anam katun ile birlikte kaynaklarımız; hala ve ablalarım; gelinlerim, prenseslerim bütün bunların içlerinde, sağ kalanlarımız cariye olacaklardı, ölümlerimiz de yurttan yolda yatıp kalacaktınız. 10 Kül tigin olmasaydı hep ölecektiniz. Kardeşim Kül tigin merhum oldu. Ben yaslandım. Götür gözüm görmez gibi oldu, sezer aklım sezmez gibi oldu. Ben yaslandım. Zamanı Tanrı takdir eder. İnsan oğlu ise hep ölmek için doğmuştur. 11 Böyle diyip yaslandım. Güzden yaş gele gele etken (?) gönlümden feryat gele gele tekrar tekrar yamp (?) yaslandım. Pék derin yaslandım. İki şadlar ile birlikte küçük kardeşlerim, kardeşlerimim oğulları, oğullarım, beylerim, millemimin gözleri ve kaşları ağlamaktan hasta olacak diye düşündüm, yaslandım. Matemci ve nevhager (yuğçu, sıgıtçı) sıfatıyla merasimde bulunmak için Qıtay ve Tatabi heyetinin başında 12 Udar-Sengün geldi. Çin imparatorundan İşiyi ile Likeng (?) geldi. Bir tümen (kıymetinde) [1] kıymetli eşya, altın, gümüş getirdiler. Tibet kağanından bir bölün(?) geldi. Garpta gün batısındaki sayısız Soğd ve Acemlerden (Berçeker?) ve Buhara (Buqaraq) milletlerinden Neng (?) yahut: Nek (?) Sengün ile oğul Tarğan geldiler. 13 On-oğullarım oğlum (güveyim ?-yahut oğullarımdan, On-oğullardan ve) Türgiş kağanından mşancı Maqaraç ile mşancı Oğuz Bilge [2] geldi. Qırqız kağanından Tarduş İnançu Çur geldi. Barkı inşa için nakış ve kitabelerini yapmak üzere Çin imparatorundan çıkanları ile Çang Sengün geldi.

[1] [“Kergeksiz.. için bakınız: Te, 50, not.]

[2] [bakınız: Te, 14]

[31] gibi oldular. Fakat bizden ön alarak perişan etmeğe gelen düşman askerlerini püskürttüm. Bu sayede ölüm derecesine gelmiş olan bir çokları orada tekrar dirildiler. Orada Tongra Yılpağu atlı bir kabiledaşı Tonga tiginin yug (cenaze alayı) - unda, çevirip kılıçladım. Dördüncü defa Ezgendi - qadazda cengettim; askerlerini mızraktan geçirdim. [Atlarımı] mallarımı [oradan yurda getirdim. Kırk (?) yaşım - da] araya (?) yavruuttum (?) girdi. Mağa (yahut Amğa) qurgan kalesinde kışladığım zaman yut (hayvan kırgını) oldu İlk bahar da [32] Oğuzlara karşı sefer ettim. Birinci ordu dışarıya sefere çıkmıştı, ikinci ordu içeride (yurttan) kalmıştı. Üç Oğuz ordusu atsız ve fena bir vaziyette kaldılar zanniyle bizi esir almak üzere geldiler. Yarı or-

Şimal ve şark cepheleri arasındaki dılı üzerinde (I N E)

Kül tigin koyun yılımn (731) on yedisinde (güntünde) öldü[1]. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yığ(cenaze alayı) yaptık. Barkım, nakışlarını (resim?) kitabesini hep birden maymun yılında yedinci ayın yirmi yedisinde (=21 ağustus 732) takdis ettik. Kül tigin kırk yedi yaşında öldü. [— — — —] Bütün bu nakkaşları toyğın ve eltebirler getirdiler. Kül tigin ölüp kırk yedi yaşında öldü [— — — —]. Bütün bu ustaları tuygunlar ve eltebirler getirdiler.

[1] Hangi ay olduğu bildirilmiyor; belki de senenin ilk ayıdır.

dusu evleri barkları yağma etmeğe geldi, yarı ordusu bizimle müharebe etmek üzere geldi. Biz az idik, fena bir vaziyette idik; Oğuzlar [— — — —]; Tanrı kuvvet verdiği için, bunları orada mızrakladım, [33] ve perişan ettim. Tanrı irade ettiği için, ben gayret ettiğim için [—] Türk milleti [— — — —]. Ben ilk önce o kadar gayret etmeseydim Türk milleti telef olacak mahvölacaktı. [Türk] beyleri [ve milleti]; bunu böylece düşünün ve böyle bilin! Oğuzlar.. göndermiyeyim diye [— — — —] ben sefere çıktım; [34] evlerini barklarını bozdum. Oğuzlar Toquz - Tatarlar ile birleşip geldi(ier); Ağuda iki büyük müharebe verdim. Askerini orada bozdum. Elini orada aldım. O kadar gayret ettikten sonra [amcam kağan (?) öldü] Tanrı irade ettiği için Otuz üç yaşında ben [kağan oldum — — — —]. [35] Onların belini doğrultan kağan [1] ayrılıp sadakatsızlık etti. Üstteki gök, mübarek Yer-sublar ve[—] her halde kağanın talii kendisine yar olmadı[2]. Toquz-Oğuzlar Yersularını (topraklarını)bırakarak Çin tarafına vardılar [— — — —]. Çinden[geriye] bu yerlere geldiler. Bunların belini doğrultayım diye düşünüp [— — — —] milleti [—] [36] sadakattan ayrıldı. [Onun için] cenupta Çinde adı sanı yok oldu, bu yer de bana kul oldu. Şin(?) (sayıldı? - Yahut bu elde rezil oldum?). Ben kendim kağan sıfatıyla oturduğum için Türk milletini [etmedim— — — —]. Devleti kanunu üstün etmeğe, yükseltmeğe çalıştım . . . Canlanıp [37] [orada] cengettim ve askerini mızraktan geçirdim. Teslim olanlar oldular, ve milletten oldular, ölenler de öldüler. Selengadan aşağıya doğru yürüyüp evlerini barklarını (orada) bozdum.[— — — —] Uygurların eltebiri yüz kadar adamla şarka doğru kaçıp gitti [— — — —].[38] [— — —]

[1] (Hangi Kağanın murat edildiği belli değildir. Belki de Böğü kağan (bakınız; Tc 97 müteakip.)

[2] [„ Taplamadı erinç „ için bakınız : Tc, 37, 39] .

Genup ve şark cephesi arasındaki dılı üzerinde (I SE)

Bütün bu kitabeyi yazan (yani kaleme alan) Kül tiginin hemşirezadesi (?) Yuluğ tigin ben yazdım. Yirmi gün oturup bu taş ve bu duvara ben yazdım. Siz her zaman içinizdeki prens ve taygunlardan daha büyük bir himmet ibraz ettiniz(daha iyi idare ettiniz). Şimdi ise uçup gittiniz. [Evelce] yaşayanlar arasında [olduğunuz] gibi [şimdi de] göktesiniz. Kül tiginin altınını, gümüşünü, hazine ve emvalini ve dört bin terbiyeli atını muayne eden(?) Toygunlar (?) [— — — —] beyim tigin [—] yukarıya [1] göğe [— — — — —] . Taşı yazdım . Yulluğ (!)- tigin .

[1] ["Yügerü,, için bakınız : Tc, 74]

Türk milleti aç idi, bu atları zaptederek onları kalkındırdım . Otuz dört yaşında Oğuzlar kaçıp Çinliler idaresine girdiler . Fena halde kızıp üzerlerine sefer ettim [1] .

[8]. Quğ-Sengün kumandasında kırk bin asker geldi; Tüngker dağında karşılaşılıp harp ettim ve üç bin askeri telef ettim. [9] Büyük oğlum hastalanıp ölünce [2] Quğ Sengünü balbal dikiverdim . Ben on dokuz yıl şad makamında oturdum . On dokuz yıl kağan makamında oturdum . Eli idare ettim . Otuz bir [sene tigin (?) bulundum]. [10] Türklerimin, milletimin hayrına o kadar iyilikler ettim (3) . Bu kadar himmet ettikten sonra (4) babam kağan it yılının (734) onuncu ayınım yirmi altısında öldü . Domuz yılının (735) beşinci ayının yirmi yedisinde matem yaptırđım . [— — — — —] [11] [—] Lisün tay Sengün beş yüz kişi ile geldi; sayısız kokuluk [— —] altın, gümüş getirdiler; (kokulu) cenaze mumları (?) getirip diktiler , sandal ağacı getirip [— — — —] . [12] Bütün bu milletler saçlarını kulaklarını kestiler . İyi binek atlarını, kara kakımlarını, gök sincaplarını sayısız getirip hep kurbanlık kodular .

Cenup ve garp cephesi arasındaki dılı üzerinde (II SW)

Türk Bilge kağan kitabesini ben Yuluğ tigin yazdım.Bütün bu barkı,

[1] "Thomsen,, metnin buradan itibaren cenup cephesinin 8 inci satırına kadar olan kısım pek eksikli bulduğu için tercüme etmeyüp mesküt geçmiştir . (R.H)

[2] [" Bolça ,, için bakınız : Tc, 83, not I .]

[3] [" Qazğanu bertim " için bakınız : Tc, 37 not I .]

[4] Buraya kadar söz söyleyen hep mütevaffa kağan olduğu halde (II E 1-2 müstesna), burada yeni kağan birden bire bilâ intikal söze girişiyor.

Garp cephesinde çince kitabenin sağında (I W)

1 Adam İnançlı apa yargan tarqandır. [Tür]k beyleri ve Türk [milleti] 2 çevre duvardan [1] tetfin merasimine bakıyorlardı. Kardaşım Kül tiginin [meziyetleri] dolayısıyla ve ülkeme hizmet ettiği için ben Türk Bilge kağanı bana tahsis olunan orta yerde kardaşım Kül tigin için nazaret etmek üzere yer tuttum.

[1]: Yukarıya bakınız S. 138

nakışları, heykelleri (?) (tersim ve rekzettiren?) ben kağanın hemşire zadesi Yuluğ tiginim. Bir ay ve dört gön oturup yazdırdım ve nakşett(ird)im [Dikdirdim].

Garp cephesinde çince kitabenin üzerinde (II W)

[Türkler] üzerine [hükümet eden babam] Bilge kağan öl[düğü için] ilkbahar oldukça gök davulu ..? [Öttükçe(?)] dağda sığın kaçtıkça, (yeniden) yas tutacağım . Babam [kağanın] taşım kendim kağan sıfatıyla [— — —] [1].

Bu parçanın nihayeti on üçüncü satırdan itibaren matem ve yeni kağanın tahlifi merasimine iştirak edenlerin adedini ihtiva etmektedir .

[1] [Bu kitabe için bakınız : T c , 100 ve müteakıp] .

Tonyuquq Kitabesi

Bu kitabe iki evvelkilerin biraz daha şarkında takriben 48° arz-i şimali ile Grenoviç hattının 107° tul-i-şarkîsi arasında, Nalayha posta menzili ile "Tola,"nın yukarı mecrasının sağ sahili arasında, Bayen Çokto denilen yerin civarında bulunmuştur.

Kitabe henüz dikili bulunan iki taş sütun üzerine yazılmıştır; bunlardan daha büyüğü olan birincisinde kitabe bu defa garba müteveccih bulunan dar cephelerden biri üzerinden başlıyor, ve cenup, şark, şimal cephelerini dolaşarak devam ediyor; büyük taştakinin doğrudan doğruya devamı olan ikincideki kitabe kezalik garp cephesinden başlıyor. Fakat bu cephe burada geniş cephelerden biridir. İkinci taş birinciden daha ziyade hava tesiriyle aşınmıştır ve kitabe daha baştan birincisinde olduğu kadar itina ile işlenmemiştir. Her iki taş üzerinde yazılar, Orhon kitabelerinde olduğu gibi, şakulî istikamette yazılmıştır; fakat aralarında bir fark vardır; satırlar bu sonrakilerde (Orhon kitabelerinde) sağdan sola gittiği halde (bakınız : DIO 288 ve müteakıp) burada soldan sağa gidiyor. Tezyinatı da Orhon kitabelerinde olduğu kadar san'atkârane değildir; yukarıya müteveccih bir hatime gibi bir şey burada yoktur.

Bu iki taşın yakınında taştan bir lâhit ile bir bina enkazı bulunmaktadır; bundan başka taşların çepeçevre etrafında Çin oymacıları tarafından yapılmış sekiz tane heykel (figürler) vardır ki hepsinin başları kırılmıştır; nihayet bütün bunların şarka doğru açık olan bir toprak tepe ile muhat olduğuna dair emareler mevcut olduğu gibi burada takriben 150 metre kadar bir uzunlukta uzanan bir sıra dikme taş levhalar da bulunmaktadır. Şu halde bütün bunlar Orhon taşlarında gördüğümüz hususatın aynıdır, yalnız daha ufak bir mikyastadır.

Bütün abide şüphesiz devletin yeniden tesisinden sonra ilk kağan zamanında iş görmüş ve Bilge kağanın hükümeti iptidalarında bile yüksek bir yaşa ermiş olduğu halde yaşamış bulunan büyük Türk devlet adamı ve başkumandanı olan Tonyuquq için yapılmış olan bir türbedir [1]. Şu halde takriben 720 senelerine ait olması muhtemeldir. Biraz uzunca olan kitabe kendi tarafından kaleme alınmış olduğu gibi baştan sona kadar müfret mütekellim zamiriyle söz söyliyene de

[1] Kitabe, 716 senesinde tahta cülûsu münasebetiyle Bilge kağana biat edenlere (bu tercümeyle dercedilmiştir olan) 11 S 14 de *Tonyuquq Boyla Bağa Tarqan* ismini veriyor (bakınız : Tonyuquq kitabesi, Satır 7, ve 50, 58, 62 ile Tc, 98 müteakıp).

odur; bu yalnız müsteit, cerbezeli bir adam olmayıp aynı zamanda doğmuş olduğu Çinde çocukluğunu geçirerek iyi bir terbiye almıştı. Maruf Çinşinas Fr. Hirt bu zatın her ne kadar aslı Türk ise de evvelce "A - ş i - t ü , çince ismini haiz olup Çin membalarında bu isim altında zikrohunduğunu ispat ettiği zannında bulunmuştur (bakınız IE 7 [yukarıda S.146] ye Tc, 99). Keyfiyet ne türlü olursa olsun her halde Elteriş kağanın kıyamına tamamen iştirak ve iltihak edip ona mühim bir istinatgâh olmuştur .

Kitabede kendisinin icraatı hakkında kısa bir rapor veriyor : Elteriş kağan zamanında olanlar 18 inci satıra kadar hikâye ediliyor. 48 inci satıra kadar da Qap(a)ğan kağan zamanındaki vukuatı naklediyor ve nihayet 48 inci satırdan itibaren kendi meziyetlerini vazihan meydana çıkararak ve Türklere bazı ihtarları havi hatime geliyor .

Kitabe W. Radloff tarafından "Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, zweite Folge, 1899., (Moğolistan eski türkçe kitabeleri) unvanlı eserde pek memnuniyetbahş olmıyan bir tarzda neşredilmiş olup Fr. Hirtin Tonyuquq kitabesine lâhika "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk,, unvanlı büyük tetkiknamesi buna mülhaktır. Buna ait bazı fer'i-yatı da " Turcica ,, unvanlı eserimde mevzubahs ettim [1]. Bu hususta doktor G.Y. Ramstedin asıl kitabenin yerine iki defa (1899 ve 1908 veya 1909 tarihlerinde) yapmış oluğu ziyaretler neticesinde elde ederek tarafıma tevdi lûtfunda bulunmuş oldukları tam bir kopye ile mükemmel fotografilerden fevkalâde istifade ettim. (Bakınız: Tc, 8. not 2.)

Tonyuquq kitabesinin tercümesi (T I W)

1 Ben hakim Tonyuquq keddim Çin elinde tebaa olarak doğdum. Çünkü Türk milleti o zaman Çine tâbi idi [2]. 2 (Düşündüm ki) "ben Türk elinin hanı (Qan) olmak istemem (?), [3]. (Bununla beraber) Çinden ayrılıp kendilerine han buldular. (Fakat bu) hanlarını tekrar koyup gene Çinlilere teslim oldular. O vakit Tanrı böyle demişti : "ben sana bir han verdim . Fakat sen 3 hanını koyup, gene hüküm altına girdin,, . Bu tabiiyeti cezalandırmak için Tanrı onlara ölüm verdi [4]. Türk mil-

[1] [Bu makalenin de mevzubahs yerlerle alâkadar olan fıkraları tercüme metninin altına tashih ve islah edilmiş kıraat tarzlarıyla birlikte işaret edilmiştir .]

[2] Bakınız : Tc, 99 .

[3] "Qanm (mefulü maa halinde sıfat) bolmayın,,. Kısallığı dolayısıyla pek mühim olan bu ibareyi dammarkça aslında şöyle anlamıştım : ben Türk milletinin Hanını görmek için olsun (yaşayamıyacak mıyım?) Fakat sonradan yukardaki tarzı daha muhtemel buldum .

[4] ("Ölütmiş (?), okuyunuz.]

leti öldü, zafa düştü ve mahvoldu [1]. Müttehit (?) Türk milletinin 4 (eski) elinde hiç bir derli toplu cemaat kalmamıştı [2]. Lâkin müs-takil (metinde: ağaçta taşta) kalmış olanı toplanıp yedi yüz kişi oldu-lar [3]. Bunların (üçte) iki kısmı atlı, (üçte) bir kısmı yaya idi. Yedi yüz kişiye 5 kumanda eden büyükleri şad idi. "Bana iltihak ediniz,, dedi. İlk ona iltihak edenler arasında ben hakîm Tonyuquq da bulu-nuyurdum. (Onu) kağan diye (ortaya atmağa) ilzam etmelimiyim (?) dedim [4] ve düşündüm: insan arık buğalarla 6 semiz buğaları irak tan bilmek istese (her zaman) arık boğamıdır veya semiz boğa-mıdır [5] diyebilmezmiş,, derler diye böyle düşündüm. Ondan sonra Tanrı bana sezgi verdiği için ben kendim onu kağan (olması için) sıkıştırdım [6]. Hakîm Tonyuquq Boyla Bağa tarqan 7 benimle bera-ber buldukça ben Eltirış Kağan olayım. Cenupta Çinlileri, şarkta Qıtayları, şimalde Oğuzları birçok öldürdü. Akılda eşi, şerefte eşi ben bulundum. O vakit Çuğay-quzu ve Qara-qumda oturuyorduk.

T I S

8 Geyik yiyip tavşan yiyip orada oturuyorduk. Milletın boğazı tok idi. Düşmanlarımız etrafta avcı kuşlar (?) gibi idi. Biz bu halde idik [7]. Orada oturur iken [8] Oğuzlardan haberci geldi. 9 Habercinin sözü şöyle idi : " Toquz - Oğuz milleti üzerine bir kağan (tahta) geçti,, der ; Çinlilere Qun - Sengünü göndermiş, Qıtaylara Tongra Se-miği (yahut Sem) göndermiş; onlara şöyle haber göndermiş: az bir miktar Türk milleti 10 harekete gelmiş; kağanları cesur imiş, müşa-viri hakîm imiş. İki kişi sağ kahırlarsa, sizleri ey Çinliler her halde öldüreceklerdir derim, şarkta Qıtayları da öldüreceklerdir derim ve biz Oğuzları bile 11 öldüreceklerdir derim. Onun için siz Çinliler cenup tarafından taarruz edin, siz Qıyatlar şark tarafından taarruz edin;ben de şimal tarafından taarruz edeyim. Müttehit (?) Türkler elinden hiç bir hükümdar sözü yürümesin. Mümkünse (böyle) bir hükümdarı yok ede-

[1] [Bakınız: Tc, 34 ve müteakıp .]

[2] ["Bod qalması,, Bakınız : Tc, 90 .]

[3] ["İda taşda qalmış qubranıp yeti yüz boldı,, , Tc, 90-92 ve bilhassa S 183 de "ıda taş-da,, tabirini çince lisanı örfüyle izah eden 1 inci mülâhazaya bakınız .

[4] ["Qağanmu msayın tedim,, okuyunuz . Bakınız : Tc, 48-49 not .]

[5] Tonyuquq bu darbimesel tarzındaki ifadesi ile galiba şunu demek istiyor : O (semiz boğa mıdır) yani kağan olmağa yarar bir adam mıdır değil midir, buna hükmetmek için yakında bulunmahyım . 2 inci satırda "qağan,, ile "qan,, tabirlerinin tebadülüne dikkat . (Keza S. 129) .

[6] [Bakınız : Tc, aynı yerde .]

[7] ["Biz andeg (!) ertimiz" okuyunuz, bakınız : Tc, 95-96 not] .

[8] ["Erikli" okuyunuz ; bakınız : Tc, 64-65, not] .

lim,, **12** derim. Bu sözleri işidince gece uyuyacağım gelmedi, gündüz oturacağım gelmedi. Bunun üzerine (keyfiyeti) kağanıma arzettim. Şöyle arzettim: “Çinliler, Oğuzlar, Qıtaylar bu üçü birleşirlerse **13** tehlikede kalacağız; biz talih iradesine göre bir taş ile tutulmuş gibi oluruz (?). Bir şeyi yufka iken [1] büküp toplamak kolay imiş; bir şeyi ince iken kırıp parçalamak [2] keza kolay, fakat yufka kalın olursa onu büküp toplamak sarp imiş; ince kalın **14** olursa onu kırıp parçalamak sarp olur imiş [3]. Şarkta Qıtaylara, cenupta Çinlilere, garpta garp [Türklerine] şimalde Oğuzlara iki üç bin kişilik askerimizle gelmeliyiz. Bu böyle olursa nasıl olur?,, böyle arzettim. **15** Kağanım ben hakim Tonyuququn arzettiğim maruzatımı hüsnü telâkki buyurdu [4]. “İşleri veya orduyu gönlünce sevket,, dedi. **16** Kök-öng-(üg?)ü, bata çıka[5] aşmak suretiyle onları Ötüken ormanına doğru sevkettim. İnekler ve yük hayvanlarıyla birlikte Toğla boyunca Oğuzlar geldiler. Orduları [üç bin] imiş; biz iki bin idik; harbettik, Tanrı lütuf ve irade etti; onları perişan ettik, bir kısmı nehre düştü. Perişan oldukları yollarda kaçarken telef oldular. Bunun üzerine Oğuzların hepsi gelip (teslim oldular). **17** Türk kağanını ve Türk milletini Ötüken eline (getirmiş) ve kendim hakım Tonyuquq Ötüken elinde yerleşmiş diye işidip cenuptaki milletler, garpta, şimalde ve şarktaki milletler hep [bize iltihak etmek için] geldiler.

T I E

18 [6] Biz iki bin idik; iki ordumuz vardı. Fütuhât yapmak için Türk milleti ve hükümdar olmak için Türk kağanı Şantungtaki şehir- lere ve hemen hemen denize kadar ilerlemişler, fakat mahvolmuşlardı. Kağana bunu arzedip sefere çıkarttım. **19** Şantung ovasına ve denize kadar eriştim. Yirmi üç şehir tahrip etti, Usm Bundatu (?) karar- gâhta yatıp kaldı. Çin imparatoru düşmanımızdı, “On oq,, hakanı (yani garp türk düşmanımızdı. **20** Bunlardan başka kudretli[Qırqız(?)kağanı da düşmanımız oldu] [7]. Bu üç kağan birlikte meşveret edip “Altın

[1] [„Yuiqa erikli (!)” okunmalıdır. Bakınız Tc, 65 not].

[2] [„Yingge ariklig”. Bakınız, keza oraya].

[3] [„Çuluq, gülük- (meselâ „toplağuluq, üzgülük,,) intihaları için bakınız : Tc, 65, not].

[4] [„Eşidü berti” için bakınız : Tc, 37 not].

[5] [„Kök-öng(üg) yoğuru” okunmalıdır (ayrı kelimeler yukarıda S. 157, 2 uci notta zikre- dilen II SE satırında bulunmaktadır) Bakınız : Tc, 80 müteakıp],

[6] [Radloff S de yanlış olarak 17 inci satırdan sonra daha bir satır olduğunu kabul etmiş ve onun için E nin ilk satırından itibaren 19 ilah... diye saymıştı; buna karşı bakınız : Tc, 8, not, 3]

[7] [„ On oq qağanı yağımız erti 20 art[uq(i) Qırqız] küç[lig qağan yağımız] boldı,, . Ba- kınız : Tc, 8 müteakıp.]

ormanında buluşalım,, demişler, böylece meşveret etmişler. “Şarktakî Türk kağanına karşı sefer edelim,, demişler; “ona karşı sefere çıkmazsak o her halde (?) bizi— **21** çünkü kağanı cesur ve müşaviri hakim imiş — öldürecektir. Üçümüz birleşip hemen üzerine sefer edelim, onu yokedelim,, demişler. Türgiş kağan böyle demiş: “Benim milletim de orada bulunacaktır,, demiş. **22** “ Türk eli kargaşalıktadır,, demiş. “Onlara tâbi olan Oğuzlar da isyana kalktılar,, demiş. Bu sözü işidince hemen gece uyuyacağım gündüz oturacağım gelmedi. O zaman düşündüm : **23** “ İlk önce [Qırqızlara . . . ?] karşı çıkarız,, dedim. Kögmen yolu bir imiş o da [kardan] kapanmış diye işidince “ bu yoldan gidilirse yaramıyacak,, dedim. Kılavuz aradım ve uzakteki Az elinden bir kişi buldum. **24** [. . . .] “ Benim elim Az’dır [. . . . .] orada bir konak yeri vardı; Anı (?) boyunca ilerlenebilir[1]; orada durulursa bir at ile vaktinde yürünebilir,, dedi, Ben de bunu işidince “bu yoldan gidersek iş olağandır,, dedim ve düşündüm. Kağanıma .

T I N

25 (Bunu) arzettim . Askeri sefere hazırladım ve atlandurdım . Aq -Termeli geçerek (öte tarafında) cemettirdim [2] . (Onları) at üzerine bindirip karlar arasından yol açtırdım . Bunun üzerine yer indirdim, ve yukarıya doğru atlarını yederek piyade halinde ağaçlara (deyneklere ?) tutuna tutuna ileri yürüttüm [3] . Öndeki efrat (karı) **26** çığnedikten sonra (orduyu) ilerlettim [4]. İbar (?) geçidi sırtlarını aştık . Gene böyle güçlkle aşağıya indik . On gece (ve gündüz) yandaki dağ sırtlarındaki (kar) maniaları arasından geçip gittik . Kılavuz yanlış sevkettiği için [5] boğazlandı . Böyle mihnet çekerken kağan “ hemen atlara binmeğe [6] çalışınız, **27** bu Anı nehridir; [bunun boyunca] atlı gidelim,, demiş [7]. Bu su boyunca aşağıya vardık. (Efradı) saymak için [8] atlardan indirdik ve (bu sırada) atları ağaç-

[1] [Bakınız : Tc, 88 not].

[2] “Burada ve aşağıda 48 inci satura kadar hikâye edilen vukuat için bakınız I E 34-40 [yukarıda S.152] Tc,93 müteakıp. (Tonyuquq kitabesindeki takvimi hususata dair ufak mütalaalar.)

[3] [“At üze bintüre qarış sükdin; yuqaru al yete yadağın ıgaç tutunu ağırtırm,, bakınız Tc, 75-78]

[4] [“Öngreki er 26 yuğurça (? yoğurçı ?) tegürüp ibar? aştımız,,. Bakınız: Tc, 82 müteakıp.]

[5] [“Yangılıp,, bakınız: Tc, 72, not 3 .]

[6] [“Yelü kör temiş,, , bakınız : Tc, 72, 87 .]

[7] [“Anı su [b(u)]ğ b’ara? lum,, . Bakınız: Tc, 87.]

[8] [“Sanağalı,, bakınız : Tc, 87.]

lara bağladık [1]. Hem gece hem gündüz dört nala yürüyüş yaptık ve Qırqızları uykuda [2] bastık, **28** ve mızraklarla (yol ?) açtık. Hanı ve askeri toplanmış idi. Cengettik ve mızraktan geçirdik. Hanlarını öldürdük. Kağana Qırqız milleti teslim oldu. Geri döndük. Kögmenli dağından beri geldik. **29** Qırqızlardan geri döndük. Türgiş kağandan haberci geldi; sözü şöyle idi : “Şark kağanına karşı asker yürütelim,, demiş [3]. Türgiş kağan “eğer biz ona karşı asker yürütmezsek bizi — çünkü kağanı cesur imiş — her halde (?) bizi **30** öldürecektir ,, demiş . “Türgiş kağan şimdi dışarıya sefere çıkmış ,, dedi ; “ On-oq milleti gecikmesizin dışarı sefere çıkmış ,, der [4]. “ Çinlilerin de hazır askerleri var imiş ,, Bu sözleri işidince kağanım : “ ben eve doğru bir varayım ,, [5] dedi ; **31** ve qatun, tam bu sırada vefat etmişti, “ona yuğ yapacağım ,, dedi. “Siz asker ile varın,, dedi. “Altın ormanı dağında oturun ,, dedi. “Askerin başına İnel kağan ile Tarduş şad geçip sefere varsınlar,, [6] dedi. Fakat, ben hakim Tonyuquqa böyle söyledi : **32** “Bu askeri sen ilet ,, dedi ; “ onlara (garp Türklerine) cezayı gönlünce kükmet, sana (daha) ne diyeyim ? ,, dedi. “Şayet düşman gelirse bana haberci (?) gönder ; gelmezse müsterih kal ve benden dil haberini alıp otur,, dedi. **33** Altın ormanı dağlarında oturduk. Derken süratle (?) üç haberci geldi ; üçünün de sözü bir : “ kağanları askeri ile harekete geldi ve On-oqların [7] askeri de hemen nerede ise dışarıya çıktı ,, derler . “ Yarış ovasında toplanalım,, demişler . Bu sözleri işidip kağana bu haberi gönderdim . Han tarafından **34** geriye haber geldi “ oturun ,, diye . “ Daha ileriye yürüyüş etmeyin, kendinizi iyi muhafaza (?) altına alın, üzerinize baskın ettirmeyin” demiş. Böğü kağan bana böyle söylemiş.Fakat (baş kumandan) Apā tarqana gizli haber göndermiş: “ Hakim Tonyuquq zeki ve cevvaldir, kendi aklıyla gider; **35** o, askeri tahrik edelim diyecek fakat ona muvafakat etmeyin ” . Bu haberi işidince askeri yürüttüm. Altın ormanı dağımı yolsuz yerinden aştım ve İrtiş neh-

[1] [“İqa,, , bakınız: Tc, 89 müteakıp.]

[2] [“Uqa,, (manaya nazaran “uda,, I E 35, bakınız: S.152) keza aynı yerde .]

[3] [“ Türgiş qağanda körüg kelti, sabi andeg : öngden qağangarnı sü yordun temiş,, , bakınız : Tc, 95, not] .

[4] [Bakınız : Tc, 9 müteakıp] .

[5] [“ Ben ebgerü tüşeyin ” bakınız : Tc, 96, not 2] .

[6] [“ Sü başı İnel ” (yahut inil ?) “ qağan Tarduş şad harsun, ,, okunmalıdır . İnel kağan Çinlilerin “ I-nieh-ko-han ” larıdır. Bakınız : Tc, 96 - 98] .

[7] [“ On-oq süsi ” okunmalıdır . Bakınız : Tc, 10] .

rini geçitsiz yerlerinden geçtik. (Yürüyüşe) gece devam ettik. Bolçuya şafak sökerken vardık .

T 2 W

36 Bir haberci getirdiler; sözü şöyle idi : “ Yarış ovasında yüz bin kişilik bir asker toplandı , der . Bu sözleri işidince beyler hep **37** “geri dönelim ; er için tevazu yektir , dediler . Fakat ben böyle derim , ben hakîm Tonyuquq : “ Biz buraya Altın ormanlı dağı aşarak geldik ; biz buraya İrtiş nehrini **38** geçerek geldik . Dediklerine göre buraya gelen (düşmanlar) cesurmuşlar , fakat geldiğimizi duymadılar . Tanrı , Umay ve mübarek Yer-sublar işte bizim için onlara gaflet verdi [1] . Ne için kaçalım (?) onlar **39** çok diye neden korkalım (?) biz azız diye neye basılalım , taarruz edelim , dedim . Taarruz ettik . (kararkâhlarmı) perişan ettik . **40** Ertesi gün çok geldiler ateş ve kasırğa gibi kızıp [2] geldiler , cengettik . İki cenahları takriben bizimkinin **41** yarısından fazla idi . Tanrının lûtfuyla çokturlar diye biz korkmadık . Cengettik , Tardeş şad arkamızdan gelip irtibat teşkil etti , onları perişan ettik , kağanlarını esir tuttuk ; yabğusunu şadını **42** orada öldürdüler . Takriben elli kişi esir ettik . Aynı gecede her tarafta milletlerine haber gönderdik [3] . Bu haberi işidince On-oqların [4] beyleri , milleti , hepsi **43** geldiler , itaat arzetttiler . Beyler ve milleti , gelenleri nizama koydum ve milletten birazı kaçtığı için arkalarından On-oqların askerini sefere çıkardım **44** [5] . Biz de sefere çıkıp Yinçü Ügüzü (inci nehri) geçip [—] Tinesi-oğlı-yatığma-bengige [— ?] .

T 2 S :

45 Temir-qapığa kadar onları takip ettik ; oradan onları geriye çevirmeye mecbur ettik . İnel kağana kadar [6] [— — —] **46** orada Soğd eli Suq (?) idaresinde gelip itaat ettiler . Atalarımız ve Türk milleti (vaktiyle) sahipsiz Temir-qapığa Tinesi - oğluna(?)değin yürümüüş ve **47** Tinesi-oğlı-yatığma dağlarına kadar yürümüştü . O yerlere ben hakîm

[1] [“ Basa berti erinç , ” için bakınız : Tc , 37-38 ve mülâhazat] .

[2] [“ Örtçe qızıp ” („ otça borça(?) „ ya mukabil I E 37=II E 27 yukarıda S.152) . Bakınız : Tc , 94] .

[3] [“ İtmiz , , okunmalıdır , bakınız : Tc , 12] .

[4] [“ On-cq ” bakınız : keza aynı yerde] .

[5] [“ Keligme beglerin budunun etip yığıp az(ç?) a budun tezmiş erti , On-oq süsin sületdim ” . bakınız : Tc , 12-14] .

[6] [i31 inci satıra bakınız , yukarda S. 167 , 4 üncü not] .

Tonyuququ (Hânımızı) ilettiğim için yurda **48** sayısız sarı alın, beyaz gümüş, kız karı(?), cevahir ve ukut getirdi [1]. Elteriş kağan hakîmliği **49** ve cesurluğu dolayısıyla [2] Çinlilerle on yedi defa harbetti, Qıtaylarla yedi defa harbetti, Oğuzlarla [3] beş defa harbetti. O zamanlar müşavirliğini **50** ben gördüm, serdarı ben idim [4]. Elteriş kağana, Türk Böğü kağana, Türk Bilge kağana [—] .

T 2 E

51. Kap(a)ğan kağan (— — — — —). Gece uyumadan **52** gündüz oturmadan ve kızıl kanımı dökerek ve kara terimi su gibi akıtarak işimi gücümü ona hasrettim, [5] hem büyük süvari kolları [6] gönderdim. **53** Erqui-karağu (? hassa ?) ları büyülttüm. Geri dönen bir düşmanı [— —]; kağanımı sfere çıkarttım. Tanrının lütfuyla **54** bu Türk milleti içine zırhlı [7] düşman getirmedi. Dizginleri takılmış (?) atı koştutmadım. Elteriş kağan himmet eylemiş olsaydı **55** ona uyararak ben kendim gayret etmemiş olsaydım el de budun da yok olacaktı. O çalıştığı için, ben de ona uyararak çalıştığım için **56** hem ülke, ülke oldu hem de millet, millet oldu. İmdi ben ihtiyar oldum, koca oldum. Fakat her hangi bir yerdeki kağanlı milletin (başında) **57** yalnız serseriler bulunsaydı [8] bundan ne felâket doğardı. **58** Türk Bilge kağanın melleti için bunu yazdırdım, ben hakîm Tonyuquq .

T 2 N

59. Elteriş kağan himmet etmemiş yahut yok olsaydı, ben kendim hakîm Tonyuquq da gayret eylememiş yahut yok olsaydım **60** Qap(a)ğan kağan ve müttehit (?) Türk milletinin ülkesinde hem ahali hem millet hem cemaat [9] sahipsiz olacaktı. **61** Elteriş kağan ve hakîm

[1] [Okuyunuz : “Sarığ altun örüng kümüş kız qud(u)z egritebi (bu ne demek ?) ağı bungsuz gelürti;” bakınız : Tc, 67-69] .

[2] [bakınız : Tc, 93] .

[3] [bakınız : Tc, 27] .

[4] [Okuyunuz : “Anda aiğuçı 50 yeme ben-ök ertim , yağıcısı y(eme ben) ertim] .

[5] [Galiba (kısmen Ramstedin “ Şimali moğolstanda iki uygurca rünik kitabe ” unvanlı mekalesine nazaran Journ. Soc. Fi-ougr- 30 [1913 · 18] , 50), “ kızıl kanımı tüketi , qara terim yügürti, işig küçük bertim-ök ” , okumalıdır . Bakınız : Tc, 68, not] .

[6] [Ramstedt, aynı yerde nazaran 51 “ uzun yelmeg ” okumalıdır] .

[7] [“ Yarıqlığ, ” okuyunuz : Tc, 30] -

[8] [Okuyunuz.: “Neng yerdeki qağanlığ budunqa 57 bunt(ü)gi bar erser,, bakınız : Tc, 58 müteakıp] .

[9] [Bakınız : “ Bod ” (dördüncü satırda olduğu gibi) Tc, 90] .

Tonyuquq çalıştıkları için Qap(a)ğan kağan ve müttehit (?) Türk milleti intişar etti [1] ve şimdiki Türk Bilge kağanı müttehit (?) Türk milletini, Oğuz milletini iyi idare edip saltanat sürüyor.

[Alman şark mecmuasından [Z. D. M. G. cilt 18, 1924-25] Ragıp Hulûsi bey tarafından tercüme edilmiştir].

Bu makaledeki imlâ yanlışları :

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
81	6	Okuması	Okunması
81	14	tessüs	teessüs
84	27	şamali şark	şimalişark
85	18	biriye	beriyе
85	19	mhtelif	muhtelif
86	21,23	hakim	hâkim
87	16	hakim	hakîm
87	17	Kül tigin	Kül tiginde
88	16	ıdıqut	idiqut
91	7	tarihi	tarihî
92	30	tasviye	tavsiye
92	34	şimaliyele	şimaliyle
93	11	bulunuyorlду	bulunuyordu
94	11	muharrebe	muharebe
94	12	bu bîndiği	binmiş
94	22	sında	sından

[1] [„ Yorıduqi ” için . Müellifin (Danimarka ilimler akademisi tarih ve filoloji kısmı bülteni 1917, 1) deki makalesine bakınız : Nagy - Szent - Mikloş'taki altın define üzerinde bir kitabe] .